

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 12/4 2023 s. 1538-1571, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

HAREZM TÜRKÇESİNDEN ÇAĞATAY TÜRKÇESİNE GEÇİŞ

Yaşar ŞİMŞEK*

Filiz KAYNAK**

Geliş Tarihi: 6 Mayıs 2023

Kabul Tarihi: 24 Temmuz 2023

Öz

Bu makalede Çağatay Türkçesinin oluşma süreçleri, Timur Dönemi'nde yaşanan gelişmeler, bu gelişmelerin Türk diline etkisi ve Çağatay Türkçesini Harezmi Türkçesinden ayıran dil özellikleri bağlamında değerlendirilecektir. Çalışmanın konu külliyatı, 1370 ile 1465 tarihleri arasında Türkistan sahasında yazılan eserlerden oluşmaktadır. Bu dönemde yetişen Lutfi, Sekkaki, Şeyhzade Atayi, Yusuf Emirî, Ahmedî, Gedâyî, Seyyid Ahmed Mirza gibi Semerkand ve Herat ekolünden önemli isimlerin eserlerinin yanında bu ekolün dışında kalan Sibicâbi'nin *Gülistan Tercümesi* (1397-1398) ve Hüseyin-i Harezmi tarafından yazılan *Keşfü'l-Hüdâ* (1431) da çalışmaya dâhil edilmiştir. Çalışmada Eckmann tarafından belirlenen "Çağatayca'yı Orta Asya İslam-Türk yazı dilinin önceki devirlerinden ayıran başlıca fonetik ve morfoloji hususiyetleri" esas alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi, orta Türkçe.

THE TRANSITION FROM THE KHOREZM TURKISH TO THE CHAGATAI TURKISH LANGUAGE

Abstract

Regarding the history of the Turkish language, upon examining the works written in the Turkestan region between 1370-1465, it is seen that while some old elements belonging to the Karakhanid-Khorezm region continue in the written language, works penned during this time differ from Khorezm Turkish in terms of some linguistic features. Thus, an attempt to evaluate the formation processes of Chagatai Turkish, developments during the Timurid era, the effects of these developments on the Turkish language, as well as the language features that distinguish Chagatai Turkish from Khorezm Turkish will be made in this article. The determination of linguistic features differentiating the Khorezm and Chagatai regions in the works representing the first era of Chagatai Turkish will indicate how the transition from Khorezm to Chagatai Turkish took place in the written language.

Keywords: Khorezm Turkish, Chagatai Turkish, middle Turkish.

* Doç. Dr.; Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı, yasar.simsek@giresun.edu.tr.

** Doktora Öğrencisi; Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, filiz55kaynak@gmail.com.

Giriş

Çağatay Adı, Çağatay Ulusu ve Çağatay Hanlığı ile Çağatay Türkçesi Arasındaki Bağlantı

Çağatay, Cengiz Han'ın ikinci oğlunun adıdır. Cengiz Han'ın ölümünden sonra yerine geçen Ögeday Kağan zamanında Deşt-i Kıpçak, İran, Azerbaycan ve Kafkasya ülkeleri zapt edilmiş, böylece Cengiz Han'ın kurduğu imparatorluk en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Daha sonra bu geniş coğrafya üzerinde Kağanlık (büyük hanlar), Cuci, Çağatay ve İlhanlı ulusları oluştu. Bu ulusların oluşmasında Cengiz Han'ın oğulları arasında yaptığı taksimat belirleyici olmuştur. Söz konusu taksimatta Çağatay Han'a verilen bölgenin sınırları doğuda Beşbalık Bölgesi'ni içine alacak şekilde başlayıp batıda Ceyhun Irmağı'na kadar uzanıyordu. Kuzeyde İli nehri havzası ve Yedisu Bölgesi de onun hanlık bölgesine dâhildi. Bedahşan, Belh ve Gazne daha sonra Çağatay Hanlığı bünyesine dâhil olmuştu. Bu duruma göre Doğu Türkistan tümüyle, Batı Türkistan ise kısmen Çağatay Hanlığı sahasına dâhildi. *Çağatay ulusu*, bu saha içinde oluşmuştur (Alan, 2007, s. 19-20). Moğolca *ulus* kelimesi, Türkçedeki *il* kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktaydı. Bu kelime ile kullanılan has isimlere göre *Kaganlık ulusu* “kağana bağlı il”, *Cuci ulusu* “Cuci Han ve evladına bağlı il”, *Çağatay ulusu* “Çağatay Han ve evladına bağlı il” manasına gelmekteydi (Kafalı, 2005, s. 33-46).

Çağatay ulusunun merkezi Tengri (Tiyenşan) Dağları ile İli Nehri arasındaki Almalık şehriydi. Bu bölge 1218 yılındaki Karahıtay seferi sonrasında Moğol kontrolüne geçmiştir. Cengiz Han'ın 1220 yılından itibaren başlattığı Harezmi seferi Buhara ve Semerkand gibi tarihî yerleşim merkezlerinin bulunduğu Maverâünnehr coğrafyasının imparatorluğa katılmasını sağladı. Çağatay ulusunun tam olarak şekillendiği dönemde sınırları doğuda Doğu Türkistan'ın Hami ve Turfan şehirleri arasındaki bölgeden başlamakta, batıda Amu Derya'ya kadar uzanmaktaydı. Güney sınırları, Tibet platosunun kuzey yamaçları ve Hindikuş Dağları boyunca batıya ilerleyerek Türkmensahra'nın doğu uçlarına kadar ulaşmaktaydı. Kuzey sınırları ise Hive ve Cend şehirleri Cuci ulusunda kalacak şekilde Harezmi Bölgesi'nden başlamakta Balkaş Gölü'nün alt hizasından geçerek güneye, Doğu Türkistan'a doğru devam etmekteydi (Andican 2019, s. 109-116). Moğol istilasıyla birlikte, daha önce Maverâünnehr sınırlarının ötesi yani Sır Derya'nın doğusundaki bölgeler için kullanılmakta olan Türkistan kavramı artık Maverâünnehr Bölgesi'ni de kapsayacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır; Çağatay ulusunun sınırları aynı zamanda Büyük Türkistan'ın da sınırları hâline gelmiştir (Andican, 2019, s. 116).

Çağatay Hanlığı, bizzat Çağatay tarafından kurulmuş olmamasına rağmen Çağatay Han'ın halkın kültürel belleğinde derin izler bırakmasının bir neticesi olarak bu hanlığın çatısı altında yaşayan Türkler ve Moğollar, Çağatay ulusu olarak anılmışlardır. Öyle ki Cengiz Han'ın ikinci oğlu olan Çağatay, daha babasının sağlığında yasa, yani Cengiz Han'ın koyduğu millî hukuku en iyi bilen, örf ve âdet meselelerinde en yüksek yetki sahibi olarak tanınan bir kimse idi. Çağatay, yasayı bildiği ve koruduğu için ülke dâhilinde Ögeday'ın dahi boyun eğmesini gerektiren bir nüfuza sahip bulunuyordu. 1242 yılı başlarında ölmüş olduğu kabul edilen Çağatay'ın adı sülale ve bu sülalenin kurduğu devletin adı olarak devam etti. Maverâünnehr'deki Türk veya Türkleşmiş göçebeler XV. yüzyılda, yani Çağatay sülalesinden hiçbir hükümdar kalmadığı bir zamanda dahi Çağatay adı ile anılıyorlardı (Aka, 2020, s. 11-16). Çağatay kelimesi, imparatorluğun resmî adı olarak bilhassa Duva Han zamanından itibaren kullanılmaya başlandı. Ayrıca Çağatay hanlarının askerî kuvvetini oluşturan Maverâünnehr'in Türk ve Türkleşmiş göçebelerine de Çağatay denildi, imparatorluğun doğu bölgesinde yaşayan

göçebelere ise Moğol adı verildi. Çağatay hanedanlığının sona ermesinden sonra da adlarını muhafaza eden göçebe Çağataylar, Timurlular İmparatorluğunun yıkılmasından sonra, XVI. yüzyılda Özbek göçebelileriyle karıştılar; fakat bu karışmaya rağmen Çağatay adı kaybolmadı, bu devirden sonra da kabile adı olarak kullanıldı (Eckmann, 2012, s. 10).

1335 yılından sonra Çağatay Han'ın soyundan gelen emirler arasında yaşanan taht mücadelesi hanlığın giderek zayıflamasına sebep olmuştur. Emir Timur'un 1370 yılında Maverünnehr'i hâkimiyeti altına almasıyla hanlık resmî olarak tarihten silinmiştir. 1227-1370 yılları arasında tarih sahnesinde yer alan Çağatay Hanlığı, yıkılması ile ardında siyasi bir birlik altında olmayan Çağatay ulusunu bırakmıştır. Emir Timur'un tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte Çağatay ulusu, yeni baştan tek bir çatı altında toplanmıştır. Timur, Harezm, Deşt-i Kıpçak, Horasan, Hindistan, Çin ve Anadolu'ya düzenlediği seferler ile önce Çağatay ulusunu tek bir çatı altında toplamış, ardından kan ve dehşet içinde bıraktığı şehirleri sil baştan inşa ettirmiş, Semerkand ve Herat gibi şehirlerin bir kültür merkezi hâline dönüşmesini sağlamıştır. Düzenlediği seferlerle devlet hazinesini ağzına kadar dolduran Timur, elde ettiği ganimetlerin bir kısmını inşa ettirdiği şehirlere büyük sanatçı ve zanaat erbabını getirterek harcamış, büyük sanatçıların yetişmesine destek olmuştur. Kurduğu devlet, resmî olarak 1506 yılında yıkılmış olmasına rağmen Timur'un Çağatay ulusu için hazırladığı miras, yüzyıllar boyunca varisleri tarafından kullanılmıştır.

Çağatay Türkçesi, XIV. yüzyılın son çeyreğinden Rus işgalleri ile yeni yazı dillerinin ortaya çıktığı XIX. yüzyılın sonuna kadar başta Çağatay ulusu topraklarında olmak üzere Horasan, Türkistan ve Hindistan'da yazı dili olarak kullanılmıştır. Çağatay Hanlığının hüküm sürdüğü tarihler ile Çağatay Türkçesi eserlerinin yazıldığı tarihler karşılaştırılırsa Çağatay Türkçesi ile Çağatay Hanlığı arasında tarihî olarak hiçbir bağlantının olmadığı görülür. Fakat böyle bir değerlendirme oldukça yüzeysel kalır. Yukarıda da belirtildiği gibi Çağatay adı Çağatay Hanlığı döneminden başlayarak kültürel bellekte yer etmiş ve uzun yıllar boyunca Türkistan'da bazı kabilelerin adında dahi kullanılmıştır. Çağatay terimi, "Çağatay Hanlığı topraklarında yaşayan halk" anlamında kullanılırken XV. yüzyılda Timur Devleti'nin hükümdarları da Çağatay Hanı olarak anılmışlardır. Bunun sebebi de yukarıda belirtildiği gibi, Timur'un Çağatay ulusunu tek bir siyasi çatı altında toplayarak Çağatay Hanlığını yeniden kurmuş olmasıdır. Timur'un kurduğu devlet, Çağatay Hanlığının devamı ve mirasçısı, Çağatay Türkçesi de Timur Dönemi'nden itibaren Semerkand ve Herat merkezli gelişme gösteren edebî dilin adıdır. Çağatay Türkçesi ile Çağatay Hanlığı arasındaki bağlantı biyolojik bir köken birlikteliğinden değil, Çağatay ulusu temelinde gelişen kültürel ortaklıktan kaynaklanmaktadır.

1. Tarihî Süreç

1.1. Emir Timur

Emir Timur ve dönemini anlatan birincil kaynaklar, kendisinden Emir Timur olarak değil, çoğunlukla "Sahib-kıran" ifadesiyle söz ederler. Bu ünvan kelime manasıyla "her zaman muvaffak olan ve üstünlük kazanan hükümdar" demektir. Ünvanın yapısındaki *kıran* kelimesi, sözlük anlamıyla "birleşme, kavuşma" demektir. Biruni, bu kelimeyi izah ederken Zülkarneyn'e güneşin karnını yani onun doğduğu ve battığı yere kadar uzanan toprakları fethettiği için bu lakabın verildiğini söylemektedir (*bk. Zafernâme*, Batur'un dipnotu, s. 24). Emir Timur da Türkistan'ı bir baştan bir başa fethetmiş; Doğu'da Tibet'ten Batı'da Anadolu'nun içlerine kadar güneşin batmadığı bir imparatorluk kurmuştur. Onun tarih sahnesindeki rolü,

Maveraünnehr'deki karışıklıklardan yararlanması ve Kazan Han'ın kızı Saray Mülk Hanım ile evlenmesi ve damat anlamına gelen *küregen* ünvanını almasıyla başladı. Bu evlilikle han damadı olarak hâkimiyetini meşrulaştıran Timur, 1370 yılında da Semerkand'ın hâkimi oldu (bk. Aka, 2020, s. 16-17; Alan, 2007, 27-34; Andican, 2019, s. 156-157).

Zafernâme ve Acâibü'l-Makdur'da verilen bilgilere göre, Emir Timur 8 Nisan 1336 yılında Keş şehrinin Hoca İlgar köyünde dünyaya gelmiştir (Zafernâme, s. 25; Acâibü'l-Makdur, s. 32). Cengiz soyundan gelmemesi sebebiyle "Emir" ünvanını kullanan Timur, 1370-1405 yılları arasında Harezm, Doğu Türkistan, İran, Azerbaycan, Hindistan Delhi Sultanlığı, Irak, Suriye, Altın Orda Hanlığı ve Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu muazzam büyüklükteki topraklara seferler düzenlemiştir. Onun fetihleri, sonuçları açısından Türk tarihini derinden etkilemiştir. Mesela Altın Orda Hanı Toktamış üzerine düzenlediği seferler Altın Orda Devleti'nin çöküşüne ve yerine bölge hanlıklarının kurulmasına sebep olurken Moskova Knezlerinin de güçlenmesini beraberinde getirmiştir. Ancak Timur'un Türkistan'a hâkim olması aynı zamanda Özbek, Kazak ve Türkmenlerin günümüze kadar ulaşacak olan tarihlerinin de nirengi noktasını teşkil eder (Akar, 2005, s. 184).

Timur'un tarih sahnesine çıktığı ilk yıllarda Çağatay ulusu içinde büyük bir otorite boşluğu vardı. Nizamüddin Şami, bu durumu "azıcık kuvvete mâlik olanlar başkaldırmıştı" diyerek anlatır ve bu dönemde oluşan perişanlık, karışıklık ve yolsuzluktan şikâyet eder. Şerefüddin Ali Yezdi ise bu konuda Tarmaşirin Han'ın vefatından sonraki otuz üç yıl içinde altmış hanın Çağatay ulusu üzerine han olduğunu belirtir (Alan, 2007, s. 32). Böyle bir karışıklık içinde Timur, 10 yıl boyunca süren mücadelenin ardından Maveraünnehr'in hâkimi olmuştur. Timur, hâkimiyetini Cengiz sülalesine damat olarak pekiştirmiş ve meşrulaştırmıştır.

Timur, hayatı boyunca Türk-Moğol geleneğine bağlı kaldı ve Cengiz soyundan gelmediği için hanlık mücadelesine girişmedi. Fakat kendi idaresini tanımayan herkesi ortadan kaldırdı. Timur, Türkistan'da merkezî bir hükümetin kurulmasının tek yolunun Türklerin kendi geleneklerine bağlı olarak yaşayabilecekleri bir teşkilattan geçtiğini çok iyi biliyordu. Fakat Türkistan'da yaşayan İran asıllı Müslüman kavimleri ve henüz İslamiyet'i kabul etmemiş dağınık Moğolları aynı çatı altında toplamak oldukça güçtü. Bu sebeple Timur, bir taraftan cihanşümül Türk milliyetçiliğine ve Orta Asya İslam sufiliğine, diğer taraftan Çağatay Hanlığının mirası üzerine kurulu bir ulus yaratma amacı güttü (bk. Togan, 1981, s. 104). Bu durumu Yezdi, "Çağatay ulusu zemininde bir Türk devleti yaratmak" olarak yorumlamıştır (Zafernâme, Tahran Baskısı, C I, s. 352; Andican, 2019, s. 158). Timur'un fetihleri, Çağatay ulusunun yeni baştan kurulmasına zemin hazırlarken Türk dili, Timur'la başlayan siyasi gelişmelerden etkilenmiş; Caferoğlu'nun ifadesiyle 'Müşterek Orta Asya Türkçesi' -sembolik bir tarihle- 1370 yılından itibaren eski yazım özelliklerinden sıyrılmaya başlamış ve Nevayi ile karakteristik bir yapıya kavuşmuştur. Timur'un kurduğu devlet (1370-1506) uzun ömürlü olmamıştır. Timurlular Devleti'nin yıkılışının ardından Türkistan'da Şibanîlerle birlikte Hive, Buhara, Hokand Hanlıkları kurulmuştu. Orta Asya'da Yaka Türkmenleri, Cüzler (Kazak Hanlıkları) ve Kırgızlar yarı bağımsız bir şekilde yaşamaya devam ederken Azerbaycan'da birden fazla hanlık; Doğu Türkistan'da Kâşgar Hanlığı, İran'da Safeviler, Hindistan'da ise Babürlüler ortaya çıktı. Batı'da Azerbaycan'dan Doğu'da Kâşgar'a kadar bütün bu coğrafyada XV. yüzyıldan yeni yazı dillerinin ortaya çıktığı XIX. yüzyılın sonuna kadar Çağatay Türkçesi yazı dili olarak kullanıldı. Çağatay Türkçesinin bu kadar geniş bir sahada ve bu kadar uzun müddet boyunca yazı dili olarak kullanılması, Emir Timur'un Çağatay ulusunu tek bir çatı

altında yeniden toplaması ile doğrudan bağlantılıdır. Timur'un fetihleri bir taraftan kan ve yıkım getirirken diğer taraftan bütün Türkistan'ın tek bir çatı altında idare edilmesini sağlamıştır. Özellikle Semerkand ve Herat gibi önemli kültür merkezlerinde gelişme gösteren Çağatay Türkçesi, onun kurduğu miras üzerine kendi soyundan gelen Hüseyin Baykara Dönemi'nde yükselmiş, yine kendi soyundan gelen Babür ile Hindistan'a kadar uzanmıştır.

1.2. XIV. Yüzyılın Son Çeyreği - XV. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türk Dünyasında Yaşanan Siyasi Gelişmeler: Eski Kültür Merkezlerinin Yıkılması

1.2.1. Harezm

Harezm, Horasan'ın kuzeyinde Maverâünnehr'in batısında, Aral Gölü'nün güneyinde ve Hazar Denizi'nin doğusunda bugün Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde kalan bölgenin adıdır. VII. yüzyıldan itibaren Türkleşen Harezm Bölgesi, Selçuklu ve Harezmşahlar döneminde en parlak zamanını yaşamıştır. Harezm, Moğol fütuhatından sonra yerle bir olmuştu, fakat idarenin Altın Orda'ya bağlanması ile bölge, çok geçmeden mamur edilmiş ve eski ihtişamına kavuşturulmuştur. Harezm coğrafyasının doğu ile batıyı birbirine bağlayan stratejik bir kavşak olması, Türk dünyasında önemli bir kültür merkezi hâline gelmesini sağlamıştır. Orta Asya Türk edebî dilinin ikinci evresini teşkil eden Harezm Türkçesi, Ürgenç ve Saray gibi önemli kültür merkezleri ve çevresinde gelişme göstermiştir.

Cengiz Han Dönemi'nde Harezmşahlar Devleti'nden elde edilen topraklar ikiye bölünmüş, Ürgenç şehri merkez olmak üzere kuzey bölgeleri Altın Orda'ya, Kat ve Hive şehirlerinin bulunduğu güney bölgeler ise Çağatay Hanlığına bağlanmıştı (Andican, 2019, s. 161). Altın Orda Devleti'nin Cengiz Han döneminde yakılıp yıkılan toprakları yeniden imar ederek canlandırması kültürel hayatı teşvik etmiştir. Ancak 1350'lilerden itibaren Altın Orda Devleti'nin Harezm coğrafyasında giderek azalan nüfuzu, bölgede karışıklıkların çıkmasına sebebiyet vermiş, Sufi sülalesinin egemenliği ele geçirmesiyle giderek artan karışıklıklar kültürel hayatı olumsuz etkilemiştir. Timur'un bölge üzerine yaptığı seferlerin oldukça yıkıcı sonuçlar doğurmasıyla birlikte XIV. yüzyılın başında Türk dünyasında en büyük kültür merkezlerinden biri kabul edilebilecek olan Harezm, yaklaşık yüz yıl içinde yalnızca arpa ekilen geniş ovalardan ibaret kalmıştır.

Timur'un Harezm siyaseti, başlangıçta oldukça yumuşak bir diplomasi ile gitmekte iken Harezm'in doğu bölgelerini elinde tutan Kongratlardan Hüseyin Sufi'nin düşmanca tavırları ve kendisine Timur tarafından gönderilen Mevlâna Celaleddin'i hapsedirmesi ile farklı bir hâl almıştır. Celaleddin'in hapsedirildiğini duyan Timur, derhal ordusunu toplamış ve 1372 baharında Semerkand'dan Harezm üzerine ilk seferine çıkmıştır. Bu ilk seferde Kat şehrini ele geçiren Timur, şehir kuşatması sırasında Hüseyin Sufi'nin kendi canına kıyması ve kardeşi Yusuf Sufi'nin yerine geçmesiyle birlikte bir evlilik aktini de içeren barış anlaşması yaparak geri çekilmiştir. Yusuf Sufi, Timur'a bağlılık bildirmesine ve Özbek hanlarından Sevinbike'yi (Hanzade) Timur'un oğlu Mirza Cihangir'e nişanlamasına rağmen sözünü tutmamış, hatta Kat şehrine girerek şehri yağmalamıştır. Bunun üzerine Timur, Harezm üzerine ikinci kez sefere çıkmıştır. Bu seferden evlilik aktini yerine getirerek kurtulan Yusuf Sufi, Timur'un Kıpçak meselesi ile uğraşmasını fırsat bilerek Buhara'ya kadar olan bölgeleri yağmalaya başlamıştır. 1376'da net bir sonuç alamayan Timur, 1379 yılında dördüncü kez, 1388'de ise beşinci kez Harezm'e sefere çıkmış, Yusuf Sufi'nin ölümü ile Harezm'in tamamı Timur'un idaresi altına girmiştir (Zafernâme, s. 104-123).

Sufi sülalesinin Timur'a karşı defalarca ikili oynaması Harezmi'e yıkım getirmiştir. Yüzyıllar boyunca Harezmi'e başkentlik yapan Ürgenç şehri, Timur'un emri ile boşaltılmış, camiler dışında her şey yakılıp yıkılmış ve yerine arpa ekilmiştir (Acâibu'l-Makdûr, s. 74; Zafernâme, s. 168). XIV. yüzyılın ilk yarısında Türk dünyasının en önemli kültür merkezi olan Harezmi, yaşanan gelişmelerle bu vasfını yitirmiştir. Cengiz Han Dönemi'nde yerle bir edilen Harezmi, Timur Dönemi'nde de aynı makûs talihi yaşamıştır. Fakat Harezmi, Altın Orda Dönemi'nde olduğu gibi, Timur Dönemi'nde de yeniden inşa edilmeye başlanmış; bu coğrafyada kültürel ortam daha sonra yeniden canlanmıştır. Hatta Çağatay Türkçesi ile eser veren en önemli şahsiyetlerden Ebu'l-Gazi Bahadır Han, 1603 yılında Ürgenç'te dünyaya gelmiş, XVII. yüzyılda Nevayi diline sadık kalarak eserler vermiştir.

1.2.2. Altın Orda

Cengiz'in oğlu Cuci öldükten sonra, Cuci'nin payına düşen Deşt-i Kıpçak ülkesi Cengiz'in torunları Batu ve Orda arasında paylaştırılmıştı. Bu taksimatta, Orda'nın payına düşen topraklar müstakil bir devlet hükmünde değil, Altın Orda'nın bir parçası olarak yönetilmekteydi. Bu sebeple Altın Orda'nın kurucusu olarak Cuci ve Orda değil Batu Han gösterilmektedir (*bk.* Kemaloğlu, 2013, s. 582). Kırım, Bulgar, Kuzey Kafkasya ve Harezmi'i de içine alan bu geniş ülkenin sınırları, Kafkasya'dan Tuna Nehri'ne ve Moldova uçlarına; Orta Asya'da Harezmi ve Ural Dağları'ndan İdil Nehri'ne kadar uzanmaktaydı. Altın Orda Devleti, Karadeniz kıyılarında özellikle İtalyan Cumhuriyetleri ile yaptığı ticaretle zenginleşmiş ve büyümüştür. Altın Orda şehirlerinin giderek zenginleşmesi ve büyümesi, bu şehirlerin birer kültür merkezi hâline dönüşmesini de sağlamıştır.

Çok geniş coğrafyaya yayılan Altın Orda Devleti'nde çok sayıda şehrin mevcut olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda Saray, Bulgar, Macar, Ükek, Suvar, Bilyar, Orda-Bazar, Saraycık, Astarhan, Kefe, Kerç, Suğdak, Harezmi, Gülistan gibi büyük şehirlerin adı geçmektedir. Bu şehirlerin en meşhur ve en büyüğü ise Saray şehridir. Şehir, Altın Orda Devleti'nin ortasında ve büyük ticaret yolu üstünde bulunduğundan dolayı çok kısa zaman içerisinde gelişti ve İtil Bulgarlarının başkenti olan Bulgar'ın yerini alarak bölgenin en önemli siyasi merkezi hâline geldi. Saray; Türkistan, İran, Anadolu, Bizans, Rus knezlikleri, Ceneviz ve Orta Avrupa'dan gelen tüccarların buluştukları bir merkez olması nedeniyle Orta Çağ'ın en büyük ticari merkezlerinden biri oldu. Saray şehrinin Altın Orda'nın siyaset ve ticaret merkezi olmasının ardından Kâşgar ve Harezmi'den sonra Türk dünyasında bir kültür merkezi hâline dönüşmesi uzun sürmedi ancak Timur'un seferleri Saray da dâhil olmak üzere birçok Altın Orda şehrini harabeye çevirdi (Kemaloğlu, 2013, s. 620-621).

Timur'un iktidara geldiği yıllarda, Cuci ulusunun sağ kanadında hâkimiyeti ele geçiren Emir Mamay ile Altın Orda'daki fetret devrini bitirip bütün ulusu kontrolü altına almaya çalışan Urus Han arasındaki hâkimiyet mücadelesi devam etmekteydi. Urus Han, Cengiz Han soyundan ve bu nedenle Cengiz hanedanından olmayan Emir Mamay'ın sağ kanatta iktidarı gasp ettiğini düşünmekteydi. Hedefi, sağ ve sol kanatları birleştirerek eskiden olduğu gibi tek bir Cuci ulusu yaratmaktı. Kuşkusuz böyle bir gelişme, yani hemen kuzey sınırlarından başlayarak güçlü bir devlet, Orta Asya'daki Çağatay Hanlığı topraklarında kendi imparatorluğunu kurmaya çalışan Timur için büyük bir sorun demektir. Çünkü Cuci ulusunu birleştirebilmiş bir Urus Han'ın bundan sonraki hedefi Çağatay ve İlhanlı topraklarını kontrol altına alarak Büyük Cengiz İmparatorluğunu yeniden canlandırmak olabilirdi. Bu nedenle

Timur, Altın Orda coğrafyasındaki söz konusu mücadeleyi çok yakından izlemekteydi (Andican, 2019, s. 173).

Ak Orda tahtında oturan Urus Han'ın yeğeni Toktamış, babası Toy Hoca'nın amcası tarafından öldürülmesiyle sıranın kendisine geleceği korkusuna kapılarak 1376 yılında Timur'a sığındı. Timur, Ak Orda'nın güçlenmesini istemediği gibi, Ak Orda'nın Altın Orda ile birleşmesine de mâni olmak istiyordu. Bu yüzden kendisine sığınan Toktamış'a oldukça iyi davrandı ve her türlü desteğin yanı sıra Urus Han'a karşı mücadele edebilmesi için yanına çok sayıda asker verdi. Aldığı destekle harekete geçen Toktamış, Urus Han'ın oğlu Kutlug Boga'ya karşı verdiği savaşta yenildi ve yeniden Timur'a sığındı. Ancak bu savaşta aldığı ok yarası sonucu Kutlug Boga öldü. Semerkand'a gelerek Timur'dan tekrar yardım alan Toktamış, bu defa Urus Han'ın diğer oğlu Toktakiya'yla savaştı ama yine kaybetti. Kaçmaya çalışan Toktamış bir ormanda gizlendi. Timur'un Toktamış Han'a yardım için gönderdiği İdiku Barlas, ormandan geçerken onun inilti seslerini duydu ve yaralı hâldeki Toktamış'ı alarak Timur'un yanına getirdi. Bu esnada Urus Han, Timur'a elçi göndererek oğlunu öldüren ve Timurlu topraklarına sığınan Toktamış'ın kendisine iade edilmesini aksi takdirde savaşa hazır olduğunu bildirdi. Timur ise topraklarına sığınan birini töre gereğince asla teslim etmeyeceğini, gerekirse savaşa çağıracağını bildirdi. Bu arada önce Urus Han, kısa bir süre sonra da oğlu Toktakiya öldü. Böylece Timur, Toktamış'ı Ak Orda'da bırakarak geri döndü. Ak Orda ile mücadelesinde Timur'dan büyük destek alan Toktamış, bu sefer de Ak Orda tahtına çıkan Timur Melik Oğlan'a yenildi. Bunun üzerine Timur dördüncü defa Toktamış'ın yanına büyük bir ordu verdi. Nihayet Toktamış, 1378 yılında Timur Melik Oğlan'ı yenilgiye uğratarak Ak Orda tahtına çıktı. Toktamış'ın tahta çıkmasıyla bölgede hem Timur'un vasatı olan bir idare kuruldu hem de Timur, Ak Orda'nın Altın Orda ile birleşmesinin önüne geçti. Böylece bölgenin siyasi yapısını kendi menfaati doğrultusunda tasarladı (Macit, 2021, s. 16-17). Bu sırada Toktamış, Emir Mamay'ın kontrol bölgesinde kalan başkent Saray'a yöneldi ve şehri ele geçirdi. Mamay, 1380 yılında, Rus prensi Dimitri Donskoy ile Kulikova'da yaptığı savaşta ezici bir mağlubiyete uğradı. Toktamış fırsattan yararlanarak toparlanmasına fırsat vermeden Mamay'ın üzerine yürüdü ve Kalka Nehri civarında yapılan savaşta ezici bir galibiyet kazandı. Böylece en büyük siyasi rakibinden kurtulan Toktamış, artık bütün Cuci ulusunun yani Altın Orda'nın hanı olmuştu (Andican, 2019, s. 175).

Her ne kadar Toktamış, Altın Orda'da hâkimiyeti Timur'un yardımıyla ele geçirse de kendisinin Cengizogullarının meşruiyetini temsil ettiğini, Timur'un ise bir asalet ünvanına dahi sahip olmadığını düşünüyor ve bundan dolayı da Timur ile mücadeleye girmekten çekinmiyordu. Nitekim Timur'un İran ile meşgul olmasını fırsat bilen Toktamış 1384'te Harezm'de kendi adına para bastırdı. Timur buna ses çıkarmayınca Toktamış, Azerbaycan meselesine daha fazla önem vermeye başladı ve büyük bir orduya ve zengin maddi kaynaklara dayanarak Tebriz seferine çıktı. Timur, Toktamış'ın bu yaptıklarını cezasız bırakmazdı ve neticede uzun kovalamacadan sonra 1391'de Timur ile Toktamış'ın orduları, Kunduzca Irmağı boyunda karşılaştı. Toktamış Han'ın ordusunu paramparça eden Timur, muazzam ganimetler elde etti. Yenilgiye rağmen Toktamış, Deşt-i Kıpçak'taki hâkimiyetini koruyarak yeni bir mücadele için hazırlanmaya başladı. Timur, 1394 yılı sonbaharında Kuzey Azerbaycan'da iken Toktamış'ın kuvvetlerinin Derbend'i geçerek Şirvan topraklarına girdiğini duydu. Bunun üzerine Timur, yeni bir sefer için ordusunun hazırlanmasını emretti ve ertesi yıl devrin en büyük muharebelerinden biri cereyan etti. İki ordu 1395 tarihinde Terek Irmağı boyunda karşı karşıya

geldi. Zafer yine Timur'un tarafındaydı. Timur bizzat Toktamış Han'ı takip etmek üzere İtil boyunda Ükek şehrine, ardından da Moskova yakınlarına kadar ilerleyerek buraları da yağma etti. Timur daha sonra Kuzey Kafkasya ve Deşt-i Kıpçak'ı harabeye çevirip Azerbaycan'a döndü (Kemaloğlu, 2013, s. 611-612). Bütün bu gelişmelerle birlikte Altın Orda Devleti'nin çöküş süreci başlamıştır. Altın Orda'nın gittikçe zayıflamasıyla birlikte önce Timur'un karşısında Timur'un ölümüyle birlikte de Timurluların karşısında Deşt-i Kıpçak'ta etkin bir güç kalmamıştır.

1.2.3. Horasan

Horasan tarihte İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafi bölgenin adı idi. Günümüzde bölgenin toprakları üç parçaya ayrılmış olup Merv (Mari), Nesâ ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve Herat yöresi Afganistan, kalan kısmı da İran sınırları içinde bulunmaktadır. Horasan, göç ve istila yolları üzerindeki bir kavşak noktasında bulunduğundan değişik ırklardan meydana gelen bir nüfusa sahiptir. Burası aynı zamanda çok eski yerleşim alanlarına ve medeni gelişmelere sahne olmuştur. Hindistan ve İran'a yayılan Hint-Avrupa kökenli Ari ırkının ortaya çıktığı yer Horasan'dır. Hunlara ve Göktürklerle bağlı çeşitli Türk boyları, Araplar ve Cengiz istilasından sonra Moğollar da Horasan'a yerleşen unsurlar arasındadır (Çetin, 1998, s. 234). X. yüzyılın sonundan itibaren önce Gazneliler, sonra da Selçukluların hâkimiyeti altında tuttukları Horasan, Cengiz Dönemi'nde yerle bir edilen yerler arasındaydı. Cengiz Dönemi'nden sonra siyasi açıdan bir türlü istikrara kavuşmayan topraklarda bir süre sonra İlhanlı-Çağatay mücadelesi de baş gösterdi. Bu mücadeleden kültürel ortam da oldukça etkilendi.

Timur'un Maverâünnehr'de hâkimiyeti sağladığı 1370'li yıllarda da Horasan, siyasi açıdan istikrarsızlık altındaydı. Herat merkezli Horasan'da Kertler, Sebzvar merkezli Batı Horasan'da Serbedariler, Curcan merkezli Esterabad, Bistam, Damgan ve Simnan'da Toga Timurlular, Şiraz merkezli Fars ve Kirman'da Muzafferiler hüküm sürüyordu (Macit, 2021, s. 19). Timur'un Horasan ve buranın merkezi Herat'ı alışı, bölgenin ve bu hanedanın tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Zira Herat şehri ve Horasan Bölgesi Maverâünnehr Bölgesi'nden sonra devletin merkezî toprakları olarak algılandı. Timur'un ölümünden sonra ise devlet merkezi Herat oldu ve hanedanın tarih sahnesinden silinmesine kadar da burası olarak kaldı (Alan, 2007, s. 23). Horasan Bölgesi'nin büyük bir çoğunluğu hâkimiyet altına alınarak hem bu bölgedeki siyasi istikrarsızlığa son verilmiş hem de Şahruh Dönemi'nde Herat başkent yapılarak buranın bir kültür merkezi hâline dönüşmesi sağlanmıştır. Timurluların son dönemlerinde Herat ve çevresinde yetişen Nevayi gibi sanatçılar, Çağatay Türkçesinin en büyük temsilcileri olmuştur.

1.3. Yeni Kültür Merkezlerinin Kurulması: Semerkand ve Herat

Günümüzde Özbekistan sınırları dâhilinde kalan Semerkand, tarih boyunca ticaretin merkezi konumunda olmuş, Türkler başta olmak üzere çeşitli halklara ev sahipliği yapmış bir şehirdir. Kuzeyde Harezmi'nin başkenti olan Ürgenç ile güneyde Kuzey Hindistan'ın başkenti olan Gazne'ye kuş uçuşu uzaklığı neredeyse eşit olan Semerkand, Buhara ve Merv gibi iki önemli kültür merkezinin tam ortasında yer almaktadır. Semerkand, Timur Devleti'nin sınırları düşünüldüğünde doğuda Kâşgar, kuzeyde Cent ve Ürgenç, güneybatıda İsfahan güneydoğuda ise Delhi gibi büyük şehirlerin tam ortasında, Timur Devleti'nin merkezi konumundadır.

Asya'nın bilinen en kadim şehirlerinden biri olan Semerkand, 1220 yılında Cengiz tarafından yıkılmış, Emir Timur Dönemi'nde stratejik konumu sebebiyle devletin başkenti yapılmıştır.

Timur'un herkesi ürküten seferlerinden sonra ülke içinde düzen sağlanmış, ülkenin çeşitli bölgelerinde mirzaların hüküm sürmesi, geçmişin yaralarının sarılmasını kolaylaştırmıştı. Bu idareciler bölgelerini bayındır hâle getirmek ve refahı sağlayabilmek için zirai ve iktisadi hayatın sağlam temellere dayanması gerektiğinin farkında idiler. Kendisini yerleşik ahaliden çok asker unsuruna daha yakın hisseden Timur, göçebeler tarafından kabul edilmesi mümkün olmayan bir davranışta bulunarak başşehir olmak üzere Semerkand'ı seçmiş ve burada binalar inşa ettirmeye başlamıştı. Semerkand'ın başkent seçilmesinin ardından Timur buranın imarına çok önem vermiş, ele geçirdiği ülkelerden getirdiği usta ve sanatkârlara Semerkand civarında Dimaşk, Mısır, Şiraz, Sultaniye ve Bağdad adlarını verdiği kasabalar kurdurmuş, şehrin dışında bazıları hanımlar için olmak üzere Dilgüşâ, Şimal, Nakş-i Cihan, Çınar, Taht-ı Karaca adlarını taşıyan bahçe ve konaklar inşa ettirmişti. O, ticaretin devlet hazinesi için en büyük gelir kaynağı olduğunun farkında idi. Başkent Semerkand'da pek çok çarşı ve dokuma imalathanesi bulunuyor, şehir özellikle baharat ticaretine merkezlik ediyordu. İmar faaliyetleri ve ticaretin yanında tarımı da ihmâl etmiş değildi. Timur'un ülke dâhilinde işlenebilecek hiçbir yerin boş kalmasına gönlü razı değildi. Bu amaçla o, ele geçirilen ülkelerden pek çok topluluk ve kabileyi başka yerlere göçürerek o zamana kadar iskâna açılmamış bazı yerleri iskâna açmış, birçok yerde kanallar kazdırmıştı. Bu gibi faaliyetlere daha sonraları da devam edildiğini 1410 yılında Şahrüh tarafından Merv şehrinin yeniden kurulduğunu biliyoruz. Timur, Bağdad, Tebriz ve Şiraz'ı ele geçirdikten sonra bu şehirlerdeki sanatkârların bir kısmını Semerkand'a götürmüş, ölümünden sonraki karışıklık yılları sona erince onların bir kısmı Şahrüh'un oğlu Baysungur tarafından Herat'ta toplanmıştı (Aka, 2005e, s. 113-130).

Timur, hayatı boyunca Semerkand'ın devrin en büyük ve en gelişmiş şehri olması için uğraşmış ve bu yolda Semerkand'da endüstriyel bir devrim yapmıştır. Bu hususta birincil kaynaklar detaylı malumat vermektedir. Bu kaynaklardan biri olan İspanyol elçi Gonzales de Clavijo tarafından yazılan *Historia del gran Tamorlan*'da Semerkand şehrinin bir üretim merkezi hâline getirildiği şöyle anlatılır:

“Semerkand'ın servetini yalnız yiyecek ürünler değil, burada büyük miktarda imal edilen ipekli kumaşlar, atlaslar, taftalar, ternasal olarak adlandırılan kumaşlar, ipekli ve kürklü astarlar, havlular, baharat, altın ve lacivert renkte boyalar ile diğer mamulat teşkil eder. Bundan dolayı Timur, Semerkand şehrini öyle yüceltmek istiyordu ki bunun için fethedilen yerlerin halkını buraya naklederek şehir civarında iskân edilmesini arzu ediyor ve bilhassa her çeşit sanatkârın toplatılmasına çalışıyordu. Şam'dan ok yontan ve muhtelif silah imal eden ustalar, cam ve topraktan eşya imal eden camcılar getirtti. Bunlar bütün dünyada kendi alanlarında en iyi ustalardı. Anadolu'dan bulabildiği her çeşit sanat erbabı ile okçular getirtti. Taş üzerinde çalışan sanatkârlar ile kuyumcular da vardı. Kaç kişi buldularsa o kadar getirdiler. Bu şehirde her türlü usta ve zanaatkârlar bulmak mümkündür. Ayrıca o mühendisler, mancınıkçılar ve makine halatı imal eden ustalar getirtmişti ve bu sonuncular o zamana kadar buralarda istihsal edilmeyen kenevir ve kendir ekimine başladılar. Timur tarafından bu şehre toplattırılanların sayısı kadın ve erkek olmak üzere 150.000'den fazla idi. Semerkand'da her sene çok miktarda muhtelif mal alınıp satılıyordu. Bu mallar, Çin, Hindistan, Tatar coğrafyası ve diğer birçok bölgeden geliyordu.” (Yakubovskiy, 2021, s. 13-14).

Timur, sefer yaptığı ülkelerin gelişmiş şehirlerinde ele geçirilen âlimleri, sanatçıları ve zanaat erbabını programlı bir şekilde kendi başkentine yani Semerkand'a naklediyordu. Bu uygulamanın nedeni, Moğol istilası sırasında neredeyse tamamen yok edilen Maverâünnehr'deki yetişmiş insan gücünü yeniden oluşturmaktı. Böylece Timur'un seferleri boyunca Herat, Şiraz, İsfahan, Tebriz, Bağdat, Şam, Halep ve Bursa gibi İslami merkezlerden nakledilen âlimler ve sanatçılar sayesinde Semerkand, daha Timur'un sağlığında bir ilim ve sanat merkezi hâline gelmişti (Andican, 2019, s. 465). Sevenleri de sevmeyenleri de Timur'un her alandan zanaatkârları toplamak ve başkenti Semerkand'a göndermek için titiz bir çaba gösterdiğini kabul etmektedir. Timur gerçekten de böyle yapmıştı çünkü Cengiz Han ve halefleri Orta Asya'nın kabiliyetli sanatkârlarını tüketmişlerdi. Bu insanlardan binlercesini ya öldürmüşler ya da Tebriz veya Pekin'e göndermişlerdi. Binlerce senede oluşmuş olan Orta Asya'nın bu zanaat geleneğinin yok edilmesi Timur'u nerede bir kabiliyet görse el koymaya mecbur etmişti. Sanatın ve zanaatın hemen her dalında ustalaşmış olan kimselerin büyüleyici bir birlikteliği söz konusuydu (Starr, 2021, s. 597).

Fıkıh, kelim, usul, nahiv ve mantık alanlarında meşhur Sadeddin Tefâtânî, mantık ve dil konularında meşhur olan ve aynı zamanda Timur'un imamlığını ve tercümanlığı da yapan Mevlâna Abdülcebbâr, önemli mutasavvıflardan Seyid Şerif Cürcânî, meşhur kıraat âlimi ve muhaddis İbnü'l-Cezerî, Semerkand'ın baş kadılığını yapan Hâce Abdülmelik, Maverâünnehr'in baş kadılığını yapan Hâce Abdülevvel bizzat Timur tarafından Semerkand'a getirilen âlimlerdendi. Mevlâna Şehâbeddin, Kutbuddin Şeyh Mahmud Zengî, Mevlâna Süleyman, Mevlâna Cemaleddin Tabib, Numadüddin Harizmî, Mevlâna İsmâmeddin, Ahmed et-Tirmizî, Muhammed Buharî, Damgânî, Şerif Hafız Hüseyinî, Mahmud Muhrik el-Harezmî vd... Timur Dönemi'nde yetişen önemli âlimlerdi. İbn Arabşah, Mevlâna Nizameddin-i Şâmî, Mevlâna Şerefeddin Ali Yezdî, Hafız Ebu, Şeyh Mahmud Zengî-i Acem, Gıyâseddin Ali Yezdî, Muinuddin Natanzî, Abdürrezzak es-Semerkandî, Mirhand, Fasihuddin Ahmed bin Celal, Abdullah Hatifi, Muhammed Kasım Günâbâdî, Mevlâna Ubeyd, Tacü's-Selmânî, Vâsîfî, Mesud el-Gaccânî ve Sadeddin Kâşgarî Timur'un döneminde yetişen tarihçiler arasında yer almaktadır. Timur'un tarihe olan ilgisi, bu isimlerden İbn Arabşah, Nizameddin-i Şâmî, Mevlâna Şerefeddin Ali Yezdî, Hafız Ebu'yu sarayında bulundurup günlük tutturmasından da anlaşılmaktadır. Timur Dönemi'nde Semerkand'da yetişen şairlerden Seyfeddin Seyfi, Mansur Bahşı, Arslan Hoca Barlas, Halil Mirza, Hafız-ı Şirazî gibi isimleri saymak mümkündür. Timur Dönemi'nde Semerkand'ın yalnızca ilim adamları için değil aynı zamanda şairler ve sanatçılar için bir merkez konuma getirildiği görülmektedir. Mesela Anadolu sahasında *İskendername* ve *Cemşid ü Hurşid* gibi önemli eserler veren Ahmedî, bir süre Semerkand'da bulunmuştur, bu eserlerini Semerkand'dan Anadolu'ya döndükten sonra kaleme almıştır (detay için bk. Zeki, 2021).

Timur'un Semerkand'da başlattığı endüstriyel devrim, Timurlular Dönemi'nde Semerkand'ın devrin en büyük ilim ve kültür merkezi hâline gelmesini sağladı. Semerkand'a önemli yapıların inşa edilmesi özellikle Timur'un oğlu Şahruh ve torunu Uluğ Bey (1394-1449) döneminde devam etti. Semerkand'da yapılan rasathane, devrin en büyük gözlem evine dönüştü ve burada Ali Kuşçu gibi önemli bilim adamları yetişti. Semerkand, bilim adamlarıyla birlikte şairlerin de yetişip şöhret buldukları önemli bir kültür merkezine dönüştü. Burada Fars edebiyatının etkisiyle şairler, daha çok Farsça şiirler yazdılar, ancak Semerkand ve Timur'un ölümünden sonra Herat'ta yetişen şairlerin Türkçe yazma istekleri Nevayi Dönemi'ne kadar

giderek arttı. Mesela Çağatay edebiyatının başlangıç dönemi isimlerinden Mevlâna Sekkakî, Semerkand'a gelip yerleşen ve burada şöhret bulan şairlerden biriydi¹.

Günümüzde Afganistan sınırları dâhilinde kalan Herat ise Buhara ve Semerkand'ın güneybatısı Gazne'nin kuzeybatısında kalan, Avesta ve Grek metinlerinde 'berekatli topraklar' olarak anılan ve Büyük İskender'den itibaren Orta Asya'da büyük bir garnizon olarak kullanılan kadim şehirlerden biridir. Herat'taki Türk varlığı, Akhunlar dönemine kadar gitmektedir. X. yüzyılda Gazneli Sebük Tegin'le birlikte Herat'taki Türk hâkimiyeti kalıcı hâle gelmiştir. 1221 yılında Tuluy komutasındaki Moğollar şehri kuşatmış ve fazla zorlanmadan almışlardır. Fakat Celaleddin Harezşah'a güvenerek ayaklanan şehir halkı, Moğollar tarafından kılıçtan geçirilmiş, kalanlar Doğu Türkistan'a göç etmek zorunda kalmıştır. Şehrin Moğollar tarafından yakılıp yıkılmasının ardından Ögeday Dönemi'nde canlandırılmaya çalışılsa da şehir eski günlerine geri dönememiştir. Herat şehri, Timur Devleti'nin mülkü olduktan sonra Semerkand gibi stratejik konumu itibariyle önem arz etmiş, buradaki imar faaliyetleri hızlanmıştır. Şehrin yükselişi, Şahruh döneminde olmuştur. Şahruh, izlediği imar faaliyetlerinde babasının yolunu takip etmiş, Herat'ın Semerkand'la yarışacak güzellikte bir şehir olmasını istemiştir. Timur'un ölümünden sonra yaşanan karışıklıklar, imar faaliyetlerine gölge düşürse de Şahruh ve eşleri (Gevher Şad ve Mülket), Herat'a ayrı bir önem vermişlerdir. Şahruh Dönemi'nde Semerkand yerine başkent yapılan Herat'ın bu durumu Ebu Said ve Hüseyin Baykara Dönemi'nde de devam etmiştir (Uslu, 1998, s. 215-218; Aka, 2019, s. 136-143; Alan, 2007, s. 323-336).

Timurlu hükümdarı Şahruh, babasının Semerkand'da yaptığı gibi bütün saltanatı boyunca Herat'ı binaları ile de devletin merkezi hâline getirmeye büyük özen gösterdi. Bundan dolayı daha saltanatının ilk yıllarında şehrin kuzeyinde Kale Altı denilen mahalde İhtiyareddin Kalesi'nin eteğinde bir medrese ile han inşasına başlanmış ve bunlar 1410 yılında tamamlanmıştı. Buraya Yusuf-ı Evbehi, Yusuf-ı Hallac, Abdurrahim Yar Ahmed ve Lutfullah müderris olarak tayin edilmişler, ilk gün bizzat hükümdar da medreseye gelmiş, müderrisler fıkıh ve tefsir gibi konularda ders vermişlerdi. Medresedeki derslere zaman zaman Celaleddin Firuzşah ve Alike Kükeltaş gibi namlı beyler ile Herat'taki ulema da geliyor ve ulema arasında ilmî tartışmalar da yapılıyordu. Gevherşad, Hıyaban'ın başında İncil kanalının kıyısında bir cami yaptırmıştı. Fakat Gevherşah'ın yaptırdığı en büyük eser onun medresesidir. Şahruh'un diğer hanımı Mülket Aga da imar faaliyetleri bakımından Gevherşad'dan geri kalmadı. O, Herat'ın dışında Hâce Çihilgezi'nin mezarı yanında bir medrese inşa ettirdi. Herat'ta ona ait han, darülhadis, darüşşifa ve iki hamam bulunduğu gibi Herat'tan 9 fersah uzaklıkta Dere-i Zengi ile Çihil Duhteran arasında büyük bir ribatın banisi olarak da o gösterilmektedir. Devlet hizmetinde görev almış bazı kimseler de imar faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Şahruh'un atabeyi Emir Alike Kükeltaş Herat'ta Hıyaban yakınında bir medrese ve han, bir hamam ve bir ribat yaptırmıştı. Büyük emirlerden Türkmen asıllı Emir Celaleddin Firuzşah'ın Herat'ta cami, medrese ve han inşa ettirdiğini biliyoruz. Bir diğer medrese, Şahruh'un beylerinden biri olan Emir Fermanşeyh tarafından yaptırılmıştı. Uluğ Bey'in atabeyi olan Şah Melik ise Herat'ta bir cami ve bahçe; Memlûk ordusundan Çağataylılara iltica eden Emir Çakmak, bir cami ve bir medrese yaptırmıştı. Ayrıca Selçuklular ve Moğollar zamanına ait olan birçok cami, medrese,

¹ O, Uluğ Bey için yazdığı bir kasidesinde *Felek yıllar kirek seyr itse vü kiltürse ilginge // Mening tig şâ'ir-i Türk ü sening tig şâh-ı dānānı* "Felek benim gibi bir Türk şairi, senin gibi de bir bilgin padişah görmek için yıllarca dolaşmalıdır" diyerek hem kendisini hem de Uluğ Bey'i övmüştür (Eraslan, 1999, s. 19).

ribat, han, köprü, türbe, hamam ve buna benzer hayır eserleri bu devirde tamir edilerek kullanılmaya devam etmiştir (Aka, 2005c, s. 83-97).

Herat kültür ve sanat açısından en önemli dönemini Timurlu yönetiminde yaşamış ve bu dönemde ortaya çıkan Herat ekolü Osmanlılardan Babürlülere kadar bütün İslam sanat merkezlerinde etkisini hissettirmiştir. Bu yıllarda şehir, başta Şahruh'un hanımı Gevher Şad tarafından yaptırılan külliye olmak üzere birçok bağ, bahçe, saray, cami ve medrese ile süslendi. 1410'da tamamlanan Bağ-ı Sefid adlı sarayın duvarları Çin'den getirilen yeşim taşları ile kaplanmış ve bu taşların üzerine nakış ve resimler yapılmıştı. Hüseyin Baykara Dönemi'nde (1469-1506) edebiyat ve sanata, özellikle Türk diline önem verildi; Çağatayca eserler kaleme alındı. Hüseyin Baykara, çeşitli ağaç ve çiçeklerle süslü bir bahçesi olan Cihânârâ Sarayı ile kendi adını taşıyan bir cami ve medrese inşa ettirdi. Şifâiye adı verilen tıp okulu ve hastahane de onun döneminde hizmete girdi. Sanatçıları koruyan ve destekleyen Baykara'nın veziri Ali Şir Nevayi'nin, İncil kanalı üzerinde yer alan Bağ-ı Şah adlı sarayı ile külliyesi meşhurdu. XV. yüzyılın sonuna doğru mimari eser ve medreselerle süslenen şehir, nüfus bakımından büyük bir gelişme göstermiştir. Türk müziğinde Herat ekolü bu dönemde ortaya çıktı ve en parlak devrini yaşadı. 1381-1510 yılları arasında etkili olan, Abdülkadir-i Meragî ve Gulam Şâdî'nin temsil ettiği kabul edilen bu ekolün form, makam ve usul anlayışı ile Osmanlı müziğini büyük ölçüde tesirinde bıraktığı iddia edilir. Herat ayrıca halıcılık, ciltçilik, hat sanatı, tezhip, bakır işlemeciliği, ipek mensucat, seccade dokumacılığı ve minyatür sanatının geliştiği bir yer olarak şöhret buldu. Sultan Şahruh'un oğlu Baysungur, burada çeşitli sanat dallarında yüzü aşkın sanatkârın çalıştığı büyük bir atölye kurdu. Böylece Herat, sarayın destek ve himayesiyle kültür ve sanat faaliyetlerine merkez olmuş, tezhip, cilt, minyatür ve hat sanatlarında yine Herat ekolü diye adlandırılan yeni bir üslup doğmuştur. En olgun ve verimli çağını Sultan Hüseyin Baykara zamanında idrak eden bu ekolden nestalik hattının en büyük ustası olarak bilinen Sultan Ali Meşhedî ile Mir Ali Herevî, Cafer-i Tebrizî ve Sultan Muhammed Nûr gibi hattatlar; en ünlüleri Bihzâd, Aga Mîrek, Kasım Ali, Mevlâna Ali, Emir Halil, Hâce Gıyaseddin olan musavvir-nakkaşlar ve Mevlâna Kîvâmüddin gibi cilt ustaları yetişmiştir (Uslu, 1998, s. 215-218).

Herat'ın da Semerkand gibi mamur edilmesi, Timur tahtının son varisi Hüseyin Baykara Dönemi'nde devam etmiş, Herat ve Semerkand Orta Asya'nın en büyük kültür merkezleri hâline gelmiştir. Bu coğrafyada devlet adamlarının âlim ve sanatçıları destekleyerek himayeleri altına alması, diğer bütün sanatlar gibi edebî sanatların da gelişmesine zemin hazırlamıştır. Herat'ta Hüseyin Baykara'nın yüksek desteğini alarak eserler veren Ali Şir Nevayi, bu devrin en büyük sanatçısı olmuş, kendisinden sonra gelecek bütün şairleri de etkilemiştir.

2. Dil Özellikleri

Türk dili tarihinde Çağatay Türkçesinin ne zaman başlayıp sona erdiği, hangi yüzyılları kapsadığı gibi tartışmalar, XIX. yüzyılda Vámbéry'nin *Çagataische Sprachstudien* adlı meşhur eseriyle başlamıştır. Vámbéry'nin eseriyle birlikte Çağatayca terimi sadece XII-XIX. yüzyılların Orta Asya İslami Türk edebiyatının dili için değil aynı zamanda Vámbéry'nin kendi çağında yaşayan Orta Asya Türk lehçeleri ve özellikle Özbekçe için de kullanılır olmuştur. Radloff ve Korş gibi Türkologlar, Çağatayca terimi ile Uygurca sonrası Orta Asya edebiyatının yadigârlarına işaret ettiler. Samoyloviç, Çağatayca terimini XV-XX. yüzyıllar Orta Asya edebî dili için kullanırken Köprülü XIII-XIX. yüzyıllar için bu terimi kullanmıştır (detay için bk. Eckmann, 2012, s. 13-16; Eraslan, 1999, s. 7-11).

Türklük Bilgisi literatüründe Eckmann'ın Çağatayca üzerine görüşleri oldukça etkili olmuştur. Eckmann'a göre Çağatayca XV. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın başına kadar Orta Asya'da kullanılan edebî dildir ve 1. Klasik Öncesi Devir (XV. yüzyılın başlarından Nevayi'nin 1465'te ilk divanını tertibine kadar); 2. Klasik Devir (1465-1600); 3. Klasik Sonrası Devir (1600-1921) olmak üzere üç döneme ayrılır. Eckmann'ın genel kabul gören bu tasnifine göre Çağatay Türkçesi XV. yüzyıldan itibaren başlamaktadır. Bir diğer bakış açısıyla Çağatay Türkçesi, Harezmi Türkçesinin devamı olduğuna göre Harezmi Türkçesi de XV. yüzyılda sona ermektedir.

XIV. yüzyılın son çeyreğinden Nevayi'nin ilk eserini yazdığı 1465 yılına kadar Türkistan'da yazılan eserlerde Harezmi Türkçesinin birtakım karakteristik özelliklerini görmek mümkündür. O hâlde Eckmann'ın tasnifine göre, Çağatay Türkçesinin ilk dönem temsilcilerinin eserlerinde Harezmi ve Çağatay sahasını birbirinden ayıran dil özelliklerinin tespiti, bize Harezmi Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçişin yazı dilinde nasıl teşekkül ettiğini gösterecektir.

2.1. Konu Külliyyatı (Korpus) ve Değerlendirmeye Alınan Özellikler²

Çalışmanın konu külliyyatı, -Eckmann'ın tasnifi ile- Çağatay Türkçesinin ilk devrinde yazılan eserlerden oluşmaktadır. Bu dönemde yetişen Lutfi, Sekkakî, Şeyhzade Atayi, Yusuf Emirî, Ahmedî, Gedâyî, Seyyid Ahmed Mirza gibi Semerkand ve Herat ekolünden önemli isimlerin eserlerinin yanında bu ekolün dışında kalan Sibcâbî'nin *Gülistan Tercümesi* (1397-1398) ve Hüseyin-i Harezmi tarafından yazılan *Keşfü'l-Hüdâ* (1431) da çalışmaya dâhil edilmiştir. Çalışmada Eckmann tarafından belirlenen "Çağatayca'yı Orta Asya İslam-Türk yazı dilinin önceki devirlerinden ayıran başlıca fonetik ve morfoloji hususiyetleri" esas alınmıştır (bk. 2011, s. 139-144). Fakat çalışmanın bu bölümünde değerlendirmeye alınan özellikler Çağatay Türkçesinin bütün karakteristik özelliklerini ihtiva etmez. Değerlendirmeye alınan özellikler Çağatay Türkçesini Harezmi Türkçesinden ayırt edici nitelikte olan özelliklerdir. Mesela Çağatay Türkçesinin en karakteristik özelliklerinden biri olan ilk hecede /e/ > /i/ değişikliği, tarihî Türk dili alanında hem Çağatay Türkçesinden önce hem de başka sahalarda karşımıza çıkan bir özelliktir. Bu sebeple değerlendirmeye alınmamıştır.

2.2. Çağatay Türkçesini Harezmi Türkçesinden Ayıran Başlıca Dil Özellikleri

2.2.1. /-d-/ Sesinin Durumu

Eski Türkçe söz içi /-d-/ sesi, Karahanlı Türkçesinde /-d-/ olmuştur. Harezmi Türkçesinde /-d-/ ve /-y-/li örneklerin bir arada kullanımı yaygındır. /-d-/ > /-y-/ değişmesi, XV. yüzyıl itibarıyla tarihî Türk yazı dillerinde bütün lehçeler için karakteristiktir ve tek bir lehçenin özelliği değildir. /-d-/li örnekler Doğu sahasında Nevayi'ye kadar; Memlûk sahasında Harezmi yazı dilinin devamı olan eserlerde; Batı sahasında ise karışık dilli eserlerde görülür (Şimşek, 2021, s. 190). Çağatay Türkçesinin ilk dönem eserleri /-d-/ sesini birkaç örnek dışında /-y-/ye çevirmiştir. *Lutfi Divanı*'nda görülen *ağak* "ayak"; *id* "koku"; *ığlan-* "kokmak"; *içi* "sahip, Rab"; *iğgü* "iyi"; *Sekkâkî Divanı*'nda görülen *içi* "sahip, Rab"; Atâyî'de görülen *eğgü* "iyi" ve *kuğuk* "kuyu"; *Mahzenü'l-Esrâr*'da görülen *ağak* "ayak" örnekleri dışında /-d-/ sesi Semerkand-Herat ekolünde yazılan eserlerde görülmez.

² Araştırmada gözlem, deney, anket, ölçek vb. araştırma yöntemleri kullanılmadığı için bu çalışma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

2.2.2. /-w-/ , /-w/ Sesinin Durumu

Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde bir dudak konsonantı olan /w/ sesine dönüşen Eski Türkçenin iki vokal arasındaki veya kök sonundaki /b/ sesi, Çağatayca /v/’ye dönüşmüştür (Eckmann, 2012, s. 37). Harezmi Türkçesinde hem /w/ hem /v/’li yazımların bir arada görülmesine karşı Çağatay Türkçesinin klasik devir öncesi eserleri, bu özellik açısından neredeyse tamamen /v/ tarafındadır. Semerkant-Herat ekolünde yazılan eserlerde /w/’li örneklerin görülmemesi, Harezmi ve Çağatay Türkçesini birbirinden ayıran temel özelliklerden biri olarak yorumlanabilir.

2.2.3. Bilinen Geçmiş Zaman 1. Çokluk Şahıs Çekiminde Kullanılan {-dXmXz} ve {-dUk} Ekleri

Harezmi Türkçesinde bilinen geçmiş zamanın 1. çokluk şahıs çekiminde kullanılan {-dXmXz} ekinin yerini Çağatay Türkçesinde {-dUk} almıştır. Şiir dilinde bilinen geçmiş zaman 1. çokluk şahıs çekimine pek rastlanmaz. Mesela *Sekkâkî Divanı*’nda bu çekim hiç yoktur. Mensur metinlerde de {-dXmXz} ekine rastlanmaz. Çağatay Türkçesinin klasik devir öncesi eserleri, bu açıdan tam bir uyum içerisinde.

2.2.4. Geniş Zaman Çekiminde Kullanılan {-yUr} Eki

Harezmi Türkçesinde geniş zaman için iki temel çekim söz konusudur. Bunlardan biri {-r} {-Ar} {-Ir} {-Ur} + şahıs zamirleri, diğeri ise {-yUr} + şahıs zamirleri şeklindedir. Kıpçak metinlerinde de görülen bu ikinci şekil Harezmi Türkçesinde diğer çekimlerle birlikte hatta aynı fiiller için görülebilmektedir (Toprak, 2005, s. 242). Çağatay Türkçesinde geniş zaman çekiminde {-yUr} eki terk edilmiştir (Eckmann, 2011, s. 142). Öyle ki Semerkand ve Herat civarında yazılan eserler arasında yalnızca *Sekkâkî Divanı*’nda 1 örneğe rastlanmıştır.

2.2.5. Geniş Zamanın Olumsuz Çekiminde Kullanılan {-mAz} ve {-mAs} Ekleri

Geniş zamanın olumsuz çekiminde kullanılan {-mAz} ekinde diş ötümsüzü /-z/’nin /-s/ olması, Türk dili tarihinde *Kutadgu Bilig*’den itibaren görülür. Harezmi Türkçesi eserlerinde ek çoğunlukla {-mAs} şeklindedir, fakat {-mAz} ve {-mAs}’ın bir arada kullanıldığı örnekler mevcuttur: *ol delil üze kim ot oğrı turur, kayu nerseni otğa bérse yok kıtur yana bermez ...* [9r/21]; *özini Taşrı elçisi atayur, sanga kirmişte selâm bérmes* [232v/17] (Kıyasü’l-Enbiyâ). Çağatay Türkçesinin klasik devir öncesinde yazılan eserlerinde ekin ikili biçimi ortadan kalkmış ve {-mAs} umumileşmiştir. Taranan metinler arasında yalnızca *Gülistan Tercümesi*’nde ekin 274 {-mAs}’a karşı 6 defa {-mAz} şeklinde yazıldığı tespit edilmiştir. Ekin {-mAz}’lı örneklerinin az da olsa *Gülistan Tercümesi*’nde görülmesi, saha farkı ile ilgilidir.

2.2.6. {-dAçI} ve {-(X)glI} Sıfat-Fiil Ekleri

Eski Türkçeden Harezmi Türkçesi Dönemi’ne kadar Doğu Türkçesinde kullanımı kronolojik olarak azalan ve Çağatay Türkçesinde tamamen ortadan kalkan bu iki sıfat-fiil ekinin örneklerine Harezmi Türkçesi metinlerinde az da olsa rastlanmakta idi. Çağatay Türkçesinin klasik devir öncesi eserlerinde bu iki sıfat-fiil ekinin kullanımına rastlanmaz. Sadece *Keşfü’l-Hüdâ*’da arkaik bir unsur olarak *halqning körügli şaydı turur ahü-yı hotan* [172/1] örneğinde görülür.

2.2.7. {-mAdIn}, {-mAyIn} ve {-mAy} Zarf-Fiil Ekleri

Harezmi Türkçesi metinlerinde daha çok {-mAdIn} olarak kullanılan zarf-fiil eki, Çağatay Türkçesinde yerini {-mAyIn} ve {-mAy}'a bırakmıştır. {-mAdIn} şekli, klasik devir öncesi eserlerinden yalnızca *Gülistan Tercümesi*'nde 11 örnekte görülür: *hacil ol iş kılmadın barğan* [2a/8], *ma'nāsız sözdin sakınmadın éwe sözlep ...* [5b/2], *ağakdın olturmadın başlarını kėsip barını öltürdiler* [10b/9], *kérek çağda hāşıl bolmadın düşman yığısı néğü külgü bolup ...* [19a/3] ... Ekin {-mAdIn}'lı örneklerinin az da olsa *Gülistan Tercümesi*'nde görülmesi, saha farkı ile ilgilidir. {-mAyIn}, Harezmi Türkçesi metinlerinde görülür, fakat {-mAy} zarf-fiil eki Çağatay sahasına özgüdür. Çağatay sahasında klasik devir öncesinde yazılan eserler, bu hususta eski biçimi korumamıştır. {-mAyIn} ve {-mAy} eklerinin kullanım sıklıkları ise şöyledir:

	{-mAyIn}	{-mAy}
Lutfî Divanı	9	34
Sekkâkî Divanı	6	Ø
Dehname	5	37
Atâyî Divanı	9	20
Taaşşukname	Ø	4
Gedâyî Divanı	28	32
Keşfü'l-Hüdâ	4	49
Gülistan Tercümesi	11	6

2.2.8. {-dI + kişi eki + erse} Yapısı³

Harezmi Türkçesi eserlerinin tamamında sıklıkla kullanılan {-dI + [kişi eki] + erse} yapısı, kullanıldığı fiile “-ınca/-ince// -diğında/-diğinde” anlamı katmaktadır. Özellikle Nehcü'l-Ferâdis ve Kısasü'l-Enbiyâ gibi mensur metinlerde birkaç cümlede bir tanımlanabilir: *tağı bitig tilediler erse ol tandı erse* ‘Ali razhu kılıç çıkardı. bitigni çıkarğıl yok erse seni öltürür men tedi erse ol ‘avrat saçı arasından bitigni çıkardı tağı berdi. kaçan kim bitigni keldürdiler erse peygamber ‘as hâtibka aydı: nişe mundağ kaldıñ tedi erse hâtib aydı... (Nehcü'l-Ferâdis 48/12-14). {-dI + kişi eki + erse} yapısının zarf-fiil görevinde kullanılması, daha çok mensur metinlere özgü gibi gözükse de Harezmi Türkçesi ile yazılan manzum metinlerde de sıklıkla kullanıldığı görülür: *bu cümle melek hem bu ins ü peri dürüdñ kim aydılar erse arı* [10/2], *tağı sağ ayañ birle sol yan eliñ bu ne kıldı erse muña hem kılıñ* [104/2], *sücüd birle kayd kıldı erse bu er kayu bir namāznı müsāfir bozar* [154/1], *qadem urduñ erse kirip rāst yöri ...* [369/1], *bilig bildi erse bu müsā teg-ök ...* [394/3], *savāb tüşti erse bu rabdın ‘atā* [406/1] ... (Mu'înü'l-Mürîd). {-dI + kişi eki + erse} yapısının Çağatay Türkçesinde kullanımdan tamamen kalktığı söylenemez, fakat kullanım oranı Harezmi Türkçesine nazaran oldukça azalmıştır. Öyle ki şiir dilinde, *Lutfî Divanı*'nda 2, Yusuf Emiri'nin *Beng ü Çağır*'ında 2, *Dehname*'sinde 7; *Sekkâkî Divanı*'nda 2 örneğine rastlanmıştır. Atâyî ve Gedâyî'nin divanlarında ve Seyyid Ahmed Mirza'nın *Taaşşukname*'sinde ise hiç kullanılmamıştır. Mensur metinlerde ise saha farkının da etkisiyle kullanımının devam ettiği görülür. *Keşfü'l-Hüdâ*'da 83, *Gülistan Tercümesi*'nde 262 defa kullanıldığı saptanmıştır. Çağatay Türkçesinde “-ınca/-ince// -diğında/-diğinde” anlamı veren {-XrdA}, {-GAç}, {-GAndA}, {-GandIn son} ve {-GInçA} zarf-fiil eklerinin kullanımı, {-dI + kişi eki + erse} yapısına göre daha fazladır.

2.2.9. {-sA + Şahıs Zamiri} Kalıbındaki Şart Kipi Şeklinin Kalkması

Eckmann'ın belirttiği bu hususiyet, Çağatay Türkçesinin klasik devir öncesi yazılan eserlerinde tamdır. Lutfî ve Sekkâkî'nin divanlarında birer, *Gülistan Tercümesi*'nde beş örnekte

³ Bu yapı, Eckmann'ın belirlediği hususiyetler arasında yer almaz.

görülen {-sA men} dışında {-sA + şahıs zamiri} kalıbındaki şart kipi şekli kalkmış ve {-sAm}, {-sAñ}, {-sA}, {-sAK}, {-sAñIz}, {-sAlAr} umumileşmiştir.

2.2.10. Yeterlik Çekiminin {*uma-} ile Yapılan Olumsuz Şeklinin Kalkması

Harezmi Türkçesi döneminde devam eden yeterlik çekiminin {*uma-} ile yapılan olumsuz şekli, Çağatay Türkçesinde kalkmış ve yerini {{-A / -y} alma- / bilme-} şekline bırakmıştır. Yeterlik çekiminin {*uma-} ile yapılan olumsuz şekli yalnızca *Gülistan Tercümesi*'nde 20 örnekte karşımıza çıkmıştır. Bu durum da saha farkı ile ilgilidir.

2.3. Klasik Devir Öncesi Yazılan Eserlerin Dilinde Eski Dil Özelliklerinin Korunması

2.3.1. İkinci Hecenin Yuvarlak Vokalinin Tesiriyle İlk Hece Vokalinin Yuvarlaklaşması

Harezmi Türkçesinde korunan ilk hecenin düz vokali, Çağatay Türkçesinde ikinci hecenin yuvarlak vokalinin etkisiyle çoğunlukla yuvarlaklaşır (Eckmann, 2012, s. 33). *acun* > *ocun*; *asru* > *osru*; *çeküç* > *çöküç*; *eksü-* > *öksü-* gibi. Çağatay Türkçesi için karakteristik olan bu özellik, Harezmi Türkçesi eserlerinin bir kısmında (özellikle Kısasü'l-Enbiyâ'da) Doğu Türkçesi ağızlarının Harezmi yazı diline tesiriyle bazı örneklerde karşımıza çıkar. *barķ* > *borķ* (KE); *awuç* > *owuç* (KE); *tawar* > *towar* (KE); *eksük* > *öksük* (KE); *edük* > *ötük* (KE); *etmek* > *ötmek* gibi (Ata, 2016, s. 61).

Çağatay Türkçesinin ilk dönem eserleri /a/ > /o/ değişimi açısından değerlendirildiğinde /a/ ünlüsünün çok büyük bir çoğunlukla korunduğu görülür. *Sekkâkî Divanı*, *Ahmedî'nin Telli Sazlar Münazarası*, *Gedâyî Divanı*, *Atayî Divanı*, Yusuf Emirî'nin *Beng ü Çağır Münazarası* ve *Dehname*'sinde, *Mahzenü'l-Esrâr*, *Taaşşukname* ve *Gülistan Tercümesi*'nde /a/ > /o/ değişimi görülmez. *Lutfî Divanı*'nda *acun* kelimesi 8 örnekte korunurken 1 örnekte *ocun* şeklinde yazıldığı görülür. /e/ > /ö/ değişimi, *Taaşşukname*, *Telli Sazlar Münazarası* ve *Beng ü Çağır Münazarası*'nda görülmez. /e/ > /ö/ değişimi, ilk dönem eserlerinde *eksü-* "eksilmek" > *öksü-* ve *esrük* "sarhoş" > *ösrük* gibi bazı kelimelerde sıklıkla görülmektedir. Aynı eserde ikili kullanımların olması da dikkat çekicidir:

Lutfî Divanı		
eksül- ~ öksül- "eksilmek"		Ø-2
eksüt- ~ öksüt- "eksiltmek"		Ø-1
esrük ~ ösrük "esrik, sarhoş"		4-21
esrüt- ~ ösrüt- "sarhoş etmek"		Ø-1
etük ~ ötüük "çizme"		Ø-1
Sekkâkî Divanı		
esrü- ~ ösrü- "sarhoş olmak"		Ø-3
esrük ~ ösrük "sarhoş"		1-3
esrüt- ~ ösrüt- "sarhoş etmek"		Ø-1
Şeyh-zâde Atâyî Divanı		
esrük ~ ösrük "sarhoş"		Ø-13
esür- ~ ösür- "sarhoş olmak, kendinden geçmek"		1-Ø
esürt- ~ ösürt- "sarhoş etmek"		Ø-1
Yûsuf Emirî Dehname		
eksü- ~ öksü- "eksilmek"		Ø-1
esrük ~ ösrük "sarhoş"		1-3

Gedâyî Dîvâm	
esrük ~ ösrük “sarhoş”	4-1
esrüklük ~ ösrüklük “sarhoşluk”	1-Ø
etük ~ ötüük “çizme”	Ø-1
Mahzenü'l-Esrâr	
bezçi ~ bözçi “bez dokuyan”	Ø – 1
çevür- ~ çövr- “çevirmek”	1 – Ø
evrül- ~ övrül- “dönmek”	1 – Ø
eksü- ~ öksü- “azalmak, eksilmek”	Ø – 2
eksik ~ öksük “eksik”	Ø – 1
eksüt- ~ öksüt- “eksiltmek, azaltmak”	Ø – 2
Keşfü'l-Hüdâ	
eksil- ~ öksil- ~ öksül- “eksilmek, azalmak”	Ø-2-3
eksit- ~ öksit- “eksiltmek, azaltmak”	Ø-1
eksik ~ öksük “eksik”	Ø-2
esrüklük ~ ösrüklük “sarhoşluk”	Ø-1
Gülistan Tercümesi	
çeküç ~ çöküç “çekiç”	Ø-1
çekürge ~ çökürge “çekirge”	Ø-1
çekürtge ~ çökürtge “çekirge”	Ø-1
eğgü ~ öğgü “iyi”	42-3
eğgülik ~ öğgülik “iyilik”	4-Ø
èksi- ~ èksü- ~ öksü- “eksilmek”	1-7-Ø
eksil- ~ èksil- ~ öksül- “eksilmek”	1-1-Ø
eksük ~ öksük “eksik, az”	1-Ø
eksüt- ~ èksüt- ~ öksüt- “eksiltmek, azaltmak”	1-3-Ø
esrü- ~ èsrü- ~ ösrü- “sarhoş olmak”	1-1-Ø
esrük ~ èsrük ~ ösrük “sarhoş”	2-3-1
esrüklük ~ èsrüklük ~ ösrüklük “sarhoşluk”	2-1-Ø
etükçi ~ ötüükçi “ayakkabıcı”	Ø-1

Çağatay Türkçesinin ilk dönem eserlerinde /a/ > /o/ değişmesinin görülmemesi ve /e/ > /ö/ değişmesinin yaygınlık kazanmamış olması sebebiyle, *ikinci hecenin yuvarlak vokalinin tesiriyle ilk hece vokalinin yuvarlaklaşması* hadisesi açısından Çağatay Türkçesinin ilk dönem eserlerinin Harezmi Türkçesi eserlerinin diline yakın olduğu söylenebilir.

2.3.2. Sedasızlaşma

Çağatay Türkçesinin en belirgin özelliklerinden biridir. *ağrıç > ağırk; boyluğ > boyluk* gibi çift heceli örneklerde hem kelime kök ve tabanında hem de {-IXğ} isimden isimden yapım ekinde görülen /-ğ/ > /-k/ değişmesi Çağatay Türkçesini diğer tarihî Türk yazı dillerinden ayıran önemli bir husustur. Bu değişme, Harezmi Türkçesi metinlerinde *-Nehcü'l-Ferâdis*'teki tek örnek dışında- yalnızca *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da ve *Hüsrev ü Şirin*'de {-IXğ} isimden isimden yapım ekinde (Ata, 2016, s. 70) ve Meşhed Nüshası Kur'an Tercümesinde görülmektedir. Çağatay Türkçesinin ilk dönem eserlerinde bu değişimin tam olmadığı, eski biçimlerin bazı örneklerde devam ettiği görülür. Aşağıdaki tablolarda yalnızca /-ğ/ > /-k/ değişmesi⁴ görülen kelimelerin durumu verilmiştir. Çağatay Türkçesinin ilk dönem eserleri, /ğ/ ~ /k/ nöbetleşmesi açısından değerlendirildiğinde ise tam bir karışıklığın olduğu söylenebilir.

⁴ Çağatay Türkçesinde /-ğ/ > /-k/ değişmesi gibi, /-g/ > /-k/ değişmesinden de söz etmek mümkündür. Fakat Arap harfli metinlerde /-g/ > /-k/ değişmesini yazıdan takip etmek imkânsızdır. Metin yayınları incelendiğinde araştırmacıların tutumunun eserden esere hatta bazı durumlarda kelimedeki kelimeye farklılık gösterdiği gözlemlenmiştir. Mesela, Lütfi Divanı'nın yayınında *çerig* “asker, ordu” kelimesi eski biçime uygun olarak hep /-g/ ile okunurken *kiçig* “küçük” kelimesi hep /-k/ ile *kiçik* şeklinde okunmuştur.

Lutfî Divanı

açığ ~ açık “acı, üzüntü”	3-1
ağrığ ~ ağrık “ağrı”	1-6
arığ ~ arık “temiz”	0-1
çağ ~ çak “çağ, zaman”	13-1
kamuğ ~ kamuğ “bütün, hep”	1-4
karangu ~ karanku “karanlık”	6-0
katığ ~ katık “katı, güçlü, kuvvetli; acımasız”	0-10
kutlug ~ kutluk “kutlu; mesut”	2-4
mundağ ~ mundağ “böyle, bunun gibi”	0-22
tapuğ ~ tapuk “kat, huzur, makam”	3-5
tarlığ ~ tarlık “darlık”	2-1
taşğarı ~ taşkırı “dışarı”	0-3
uluğ ~ uluk “ulu, büyük”	0-2
yanlığ ~ yanlık “gibi, denli”	2-22
yazuğ ~ yazuk “suç, günah”	3-8

Sekkâkî Divanı

açığ ~ açık “acı, üzüntü verici, dokunaklı”	2-0
andağ ~ andak “o şekilde; öyle”	4-3
arığ ~ arık “arı, temiz, saf”	2-0
bağlığ ~ bağlık “bağlı”	1-0
kapuğ ~ kapuk “kapı”	1-1
katığ ~ katık “katı, sert, acımasız”	2-0
kutlug ~ kutluk “kutlu, mübarek”	3-0
mundağ ~ mundağ “böyle, bunun gibi”	4-2
tarlığ ~ tarlık “darlık”	0-1
uluğ ~ uluk “ulu, büyük”	1-0
yanlığ ~ yanlık “gibi, benzer”	9-3
yırağ ~ yırak “uzak”	1-1

Şeyhzâde Atâyî Divanı

açığ ~ açık “üzüntü, acı, keder”	1-0
açığlan- ~ açıqlan- “üzülmek, gücenmek; öfkelenmek”	1-0
arığ ~ arık “temiz, pak”	0-1
bağlığ ~ bağlık “bağlı, bağlanmış”	0-2
kamuğ ~ kamuğ “bütün, hep”	0-2
karangu ~ karanku “karanlık”	2-0
kullug ~ kulluk “kulluk”	8-3
mundağ ~ mundağ “bunun gibi”	0-5
sarığ ~ sarık “sarı”	3-1
tapuğ ~ tapuk “huzur, hizmet, makam”	2-0
tarlığ ~ tarlık “darlık, sıkıntı”	0-2
yanlığ ~ yanlık “gibi, denli”	1-5

Yûsuf Emirî Dehname

açığ ~ açık “acı”	2-4
bağlığ ~ bağlık “bağlı”	0-1
katığ ~ katık “güç, sert; sıkıntı, meşakkat”	1-0
kutlug ~ kutluk “kutlu, mübarek”	1-0
otluğ ~ otluk “ateşli”	3-1
tapuğ ~ tapuk “huzur, kat”	0-1
uyatlığ ~ uyatlık “utanın, utanmış”	1-1
yanlığ ~ yanlık “gibi, benzer”	11-1
yarağ ~ yarak “hazırlık”	5-1
yarug ~ yaruk “parlak, parlaklık”	1-1
yazuğlug ~ yazuğluk “günahkâr, suçlu”	1-1

Ahmedî Telli Sazlar Münazarası

uluğ ~ uluk “büyük, ulu” 0-1

Seyyid Ahmed Mirza – Taaşuknâme

barığ ~ barık “varma, varış, gidiş” 0-1
 kamuğ ~ kamuğ “bütün, hep” 0-9
 tapuğ ~ tapuk “huzur, makam” 1-0
 toğ- ~ tok- “doğmak” 2-1
 uluğ ~ uluk “ulu, büyük” 2-1
 yarağ ~ yarak “hazırlık” 2-0
 yazuğ ~ yazuk “günah” 0-1
 yırağ ~ yırak “uzak, ırak” 0-2

Gedâyî Divanı

açığ ~ açık “acı” 1-2
 açığlan- ~ açıklan- “üzülmek, öfkelenmek” 0-2
 andağ ~ andağ “o şekilde; öyle” 0-13
 kamuğ ~ kamuğ “bütün, hep” 0-4
 karanğu ~ karanğu “karanlık” 3-0
 katığ ~ katık “katı; sağlam; zor” 0-1
 kulluğ ~ kulluk “kulluk, kölelik” 2-1
 kutluğ ~ kutluk “kutlu, uğurlu” 0-2
 mundağ ~ mundağ “böyle, bu şekilde, bunun gibi” 1-18
 muşluğ ~ muşluk “dertli, tasalı, sıkıntılı” 2-1
 otluğ ~ otluk “ateşli” 0-8
 sorağ ~ sorak “haber, bilgi” 1-1
 tapuğ ~ tapuk “hizmet, huzur” 5-0
 uluğ ~ uluk “ulu, büyük” 0-7
 urmağlığı ~ urmağlık ~ urmağlık “vurmak, vuruş” 1-1-1
 yañlığ ~ yanlık “gibi, denli” 1-1

Atayî'nin Gazelleri

arığ ~ arık “temiz, pak” 0-1
 karanğu ~ karanğu “karanlık” 1-0
 mundağ ~ mundağ “böyle, bu şekilde, bunun gibi” 0-1
 tarlığ ~ tarlık “darlık, sıkıntı” 0-1
 yanglığ ~ yanglık “gibi, benzer” 1-0
 yaruğ ~ yarak “parlak, parlaklık” 0-1

Yûsuf Emiri – Beng ü Çağır Münazarası

katığ ~ katık “katı, güçlü, kuvvetli; acımasız” 0-1
 andağ ~ andağ “o şekilde; öyle” 0-4
 tonluğ ~ tonluk “giysili” 0-1
 yanglığ ~ yanglık “gibi, benzer” 0-1

Mahzenü'l-Esrâr

açığ ~ açık “acı, üzüntü” 1-3
 arığ ~ arık “temiz” 1-0
 katığ ~ katık “katı, sert” 1-0
 kutluğ ~ kutluk “kutlu, mübarek” 1-0
 uluğ ~ uluk “ulu, büyük, yüce” 10-0

Keşfü'l-Hüdâ

açığlan- ~ açıklan- “üzülmek, öfkelenmek” 1 – 0
 andağ ~ andağ “öyle, öylece” 2 – 1
 arığ ~ arık “temiz, saf” 6 – 0
 arıglık ~ arıklık “temiz, saf” 2 – 0
 atlığ ~ atlık “adli, isimli” 6 – 7
 boyluğ ~ boyluk “boylu” 2 – 1
 çağ ~ çağ “zaman, dönem” 0 – 6
 karangğu ~ karangku “karanlık” 3 – 0
 katığ ~ katık “sert, şiddetli, katı, kırıcı” 3 – 3

katıġlıġ ~ katıklık “güçlük, zorluk, katılık”	1 – 1
kılıġ ~ kılık “tabiat, huy”	2 – 0
kılıġlık ~ kılık “tabiatlı, huylu”	0 – 1
korıkluġ ~ korıkluk “koru sarmış, korkuya gark olmuş”	1 – 0
mundaġ ~ mundaġ “bunun gibi, bu şekilde, böyle, böylece”	3 – 1
tapuġ ~ tapuk “kat, huzur, makam”	3 – 0
tuġ- ~ tok- “doġmak, ortaya çıkmak”	3 – 0
uluġ ~ uluk “yüce, büyük”	23 – 1
uluġluk ~ ulukluk	2 – 0

Gülistan Tercümesi

açığı ~ açık “kırıcı, üzücü, keder, elem”	5 – 0
açığısız ~ açığısız “acısız, kırmadan, incitmeden”	1 – 0
aġrıġ ~ aġrık “hastalık, hasta”	2 – 0
altunluġ ~ altunluk “altınlı, altını olan”	1 – 0
andaġ ~ andaġ “öyle”	44 – 1
arığısız ~ arığısız “kirli”	1 – 0
atlıġ ~ atlık “adlı, isimli”	3 – 0
çaġ ~ çaġ “çaġ, dönem, vakit, zaman”	5 – 1
kamuġ ~ kamuġ “bütün, hep, herkes”	8 – 0
kapuġ ~ kapuk “kapı”	20 – 1
kapuġcı ~ kapuġcı “kapıcı, nöbetçi, bekçi”	1 – 0
katıġ ~ katık “acımasız, kırıcı, hoşgörüsüz”	8 – 0
katıġlıġ ~ katıġlık “güçlük, zorluk, katılık”	3 – 3
kıraġ ~ kırığı ~ kırık “kıyı, kenar”	8 – 1 – 9
mundaġ ~ mundaġ “böyle, bu şekilde”	18 – 0
tapuġ ~ tapuk “kat, huzur, yan”	9 – 0
tapuġcı ~ tapuġcı “hizmetçi”	1 – 0

2.3.3. év ve évür- Gibi Kelimelerde /év/ Ses Öbeğinin /öy/’e Dönüşmesi

év ve évür- gibi kelimelerde /év/ ses öbeğinin /öy/’e dönüşmesi, Kıpçak ve Çaġatay Türkçesinin ortak özelliklerinden biridir. Bu deġişme, Harezmi Türkçesi metinlerinde nadiren görülür, /év/ çoğunlukla korunur. Çaġatay Türkçesinin ilk dönem eserlerinde /e/ > /i/ ve /w/ > /v/ deġişmesine baġlı olarak /iv/ şekli daha çok geçer. Çaġatay Türkçesinin karakteristik ses özelliklerinden biri olan bu deġişmenin Nevayi öncesi yazılan eserlerde tamamlanmamış olduġu söylenebilir.

	ew	ev	év	év	iv	öy
Lutfi Divanı	0	0	0	0	14	4
Sekkâkî Divanı	0	0	0	0	6	0
Şeyhzade Atâyî Divanı	0	4	0	0	0	5
Dehname	0	0	0	0	8	1
Gedâyî Divanı	0	0	11	0	0	1
Mahzenü’l-Esrâr	0	1	0	0	6	2
Keşfü’l-Hüdâ	0	0	0	0	0	16
Gülistan Tercümesi	2	2	5	8	0	8

2.3.4. Yaprak ve toprak Gibi Kelimelerde Görülen /-p-/ > /-f-/ Deġişmesi

Yaprak ve toprak gibi kelimelerde görülen /-p-/ > /-f-/ deġişmesi, Çaġatay Türkçesini Harezmi Türkçesinden ayıran ses özelliklerinden biridir. arfa < arpa “arpa”, çaf- < çap- “vurmak”, köfrüg < köprüg “köprü”, ofra- < opra- “eskimek”, ofrak < oprak “paçavra, bez parçası”, ofran- < opran- “eskimek, yıpranmak”, öf- < öp- “öpmek” vb. (Argunşah, 2017, s. 24) kelimelerde görülen ve Çaġataycanın hususiyeti olan bu deġişiklik, ilk defa Nevayi’de görülür; Nevayi’den önce şöhret yapmış şairler, hâlâ /p/’li şekilleri kullanırlar (Eckmann, 2012, s. 38). /p/’lerin Lutfi’de muhafaza edildiğini görüyoruz. Lutfi gibi Nevayi öncesi sanatçılardan Seyyid

Ahmed Mirza'da *toprak*, Harezmi'de *toprak*, Hocendi'de *toprak* şeklinde bu kelime içi /p/'lerin /f/'leşmediğini görüyoruz. Lutfi'nin genç çağdaşı Gedâyî'de de /p/'li şekiller muhaza edilmiştir, fakat Lutfi ile birlikte Şiraz'da bulunmuş ve yine onun gibi İskender Mirza adına Farsçadan bir mesnevi (Mahzenü'l-Esrâr) tercüme etmiş olan Haydar Tilbe'nin eserinde /-p-/'ler /-f-/ olmuştur (Karaağaç, 1997, s. XXXIII). *Gülistan Tercümesi*'nde de 13 defa yazılan *toprak*'a karşı 1 örnekte *tofrağ* yazılmıştır. Bu açıdan Çağatay Türkçesinin klasik devir öncesi eserleri, Karahanlı-Harezmi yazı dilinin bir hususiyetini daha muhafaza etmiştir.

2.3.5. {+AgU} Ekinin {+Av} Şekline Dönüşmesi

Genellikle topluluk adları ve sıfatlar türeten bu ek, Eski Türkçeden Harezmi Türkçesi Dönemi'ne kadar *biregü* “biri, birisi”, *ikegü* “ikisi”, *üçegü* “üçü” gibi kelimelerde sayılara eklenerek topluluk adı türetmiştir. Karahanlı-Harezmi Türkçesinde nadir olarak kalıcı isimler de türeten bu ek, Çağatay Türkçesinin klasik döneminde {+Av} biçiminde görülür. *altav* (<altı+agu) “altı tane”; *altavla* (<altı+agu+la) “altı tanesi birlikte”; *birev* (<bir+egü) “biri, birisi”; *bütev* (<büt+egü) “bütün, dürüst”; *ikev* (<iki+egü) “ikisi”; *ikevle/ikevlen/ikevlesi* (<iki+egü+le) “ikisi birlikte”; *inevli* (<in+egü+lig) “avcılarının av avlamak için kazdıkları çukur”; *kılav* (<kıl+agu) “kılınacak nesne, eylenecek nesne, insanda cüsseli bahadır, kılıçta keskin”; *kırav* (<kır+agu); *köse* (<köz+egü) “fırın köşesi”; *törtev* (<tört+egü) “dördü” vb. (bk. Kaçalın, 2011). Ekin Çağatay Türkçesindeki durumu hakkında Eckmann “-ağü/-egü ses grubu, -av/-ev olur” diyerek *bilev* “bileği”, *buzav* “buzağı”, *bütev* “bütün, hep” gibi örnekler vermektedir (2012, s. 41). Argunşah, Çağatay Türkçesinin özellikleri bahsinin 19. maddesinde “isimden isim türeten +AGU eki önce /v/ < /G/ değişmesiyle +AVU, sonra da /U/ ünlüsünün düşmesiyle de +AV biçimini almıştır.” (2017, s. 25) demektedir ve ilgili örnekleri sıralamaktadır. Harezmi Türkçesinde {+AgU} şekli korunan ek, Çağatay Türkçesinin klasik devir öncesi eserlerinde *birev* “biri, birisi” örneği dışında çoğunlukla korunur. Mesela *Gülistan Tercümesi*'nde *biregü* “biri, birisi”, *bukağü* “zincir”, *buzagü* “buzağı”, *ékegü* “ikisi”; Keşfü'l-Hüdâ'da *boynağü* “asi, isyankâr” kelimeleri görülür. Bu değişme, Çağatay Türkçesinin klasik dönemine özgüdür ve klasik devir öncesinde tamamlanmış bir değişme değildir. Hatta *Yakûb-i Çerhi Tefsiri*'nde dahi *biregü* şekli 31 defa geçmesine rağmen *birev* şekli hiç geçmez (bk. Üşenmez, 2019, s. 475).

2.3.6. Zamir n'sinin Durumu

Çağatay Türkçesini diğer tarihî Türk lehçelerinden ayıran en önemli özelliklerden biri de teklik 3. kişi iyelik ekinde sonra durum ekleri (+GA, +dA, +dIn, +çA) geldiğinde zamir n'sinin düşmesidir (Argunşah, 2017, s. 25). Harezmi Türkçesi eserlerinde oldukça nadir görülen bu özellik Çağatay Türkçesinin ilk dönem eserlerinde tamamlanmamıştır. Lutfi Divanı'nda *arasıda* şekli yalnızca 1 defa yazılırken *arasında* 15 defa; *içide* 5 defa yazılırken *içinde* 19 defa; *Sekkâkî Divanı*'nda *içide* 1 defa yazılırken *içinde* 21 defa yazılmıştır. Çağatay Türkçesinin klasik devir öncesi eserlerinde zamir n'sinin kullanım oranları şöyledir:

	zamir n'sinin kullanıldığı örnek	zamir n'sinin kullanılmadığı örnek
Lutfi Divanı	268	257
Sekkâkî Divanı	122	41
Dehname	84	106
Şeyhzâde Atâyî Divanı	135	110
Taaşukname	32	12
Gedâyî Divanı	119	132
Mahzenü'l-Esrâr	32	73

Keşfü'l-Hüdâ	191	117
Gülistan Tercümesi	27	284

2.4. Oğuzca Özelliklerin Durumu

2.4.1. /t-/ > /d-/ Değişmesinin Görüldüğü Kelimeler

Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilerden hareketle daha XI. yüzyılda gelişme gösterdiği anlaşılan /t-/ > /d-/ değişmesi, Harezmi Türkçesi metinlerinde bazı sınırlı örnekte görülür fakat bu değişme Harezmi Türkçesi için karakteristik özellik olarak nitelendirilemez. Bazı istisnalar dışında /t-/ sesi Harezmi Türkçesinde korunmuştur. Çağatay Türkçesinin kendine has özelliklerinden bir diğeri, /t-/ sesinin korunmasına rağmen *ti-* fiilini *di-* şeklinde umumileştirmesidir. Klasik devir öncesi eserlerinde *ti-* ve *di-* bir arada kullanılmıştır, fakat *di-* şeklinin çok daha fazla kullanıldığı görülür. *Lutfi Divanı*'nda 203 *di-*'e karşı 7 *ti-*; *Sekkâkî*'de 30 *di-*'e karşı 14 *ti-*; *Gülistan Tercümesi*nde 101 *di-*'e karşı 19 *ti-* ve *Keşfü'l-Hüdâ*'da 116 *di-*'e karşı 7 *ti-* yer alır. Bu hususta klasik devir öncesi eserleri Harezmi Türkçesi eserlerinin dilinden uzaklaşmıştır.

Eski Türkçeden beri "gibi" anlamında oldukça yaygın olarak kullanılan *tég* edatı, Harezmi Türkçesinde *tég* şeklinde korunmuştur. Bu edatın *dég* şekli, yalnızca *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da görülür. Nevayi Dönemi eserlerinde *dik* şeklinde kalıplaşan ve *tig* şekli nadiren görülen edatın *tég* veya *dék* şeklinde iki farklı yazımı, Harezmi ve Çağatay sahası için ayırt edici nitelik taşımaktadır. Zira *tég* edatı, Çağatay Türkçesinin klasik devrinde *dağı*, *digriü*, *digin*, *digünçe* edatları gibi /t-/ > /d-/ değişmesi ile görülmektedir. Çağatay Türkçesinin klasik devir öncesi eserlerinde her iki şekli ile görülen edatın *tég* biçimi, Harezmi sahasındaki eski yazımı, *dék* biçimi ise Çağatay sahasındaki yeni yazımı göstermektedir. Edatın *tég* ve *dék* şeklindeki yazımları aşağıdaki gibidir.

	dék	tég
Lutfi Divanı	33	247
Sekkâkî Divanı	2	118
Dehname	4	107
Şeyhzâde Atâyî Divanı	66	55
Taaşukname	8	9
Gedâyî Divanı	70	82
Mahzenü'l-Esrâr	0	14
Keşfü'l-Hüdâ	111	2
Gülistan Tercümesi	112	3

Çağatay Türkçesinde /t-/ > /d-/ değişmesi ile kalıplaşarak kullanılan bir diğer edat, *dağı* < *tağı*'dir. Edatın *tağı* şekli Semerkand-Herat ekolü şairlerinde neredeyse hiç kullanılmamıştır. *Lutfi Divanı*'nda yalnızca 2 örnekte görülen *tağı* dışında *Sekkâkî*, *Atâyî* ve *Yusuf Emirî*, *Seyyid Ahmed Mirza* gibi şairlerin eserlerinde edat hep *dağı* şeklinde kullanılmıştır. Fakat *Keşfü'l-Hüdâ*'da 2 *dağı*'ya karşı *tağı*, 332 defa; *Gülistan Tercümesi*'nde 1 *dağı*'ya karşı 234 *tağı* kullanılmıştır. Bu hususta, Semerkand-Herat ekolü dışında yazılan eserler, eski biçimi korumakta daha tutucudur.

2.4.2. *bol-* ve *ol-* Fiilleri

Harezmi Türkçesi ile Çağatay Türkçesini birbirinden ayıran dil özelliklerinden bir diğeri *bol-* ve *ol-* fiillerinin kullanımınıdır. *Ol-* fiili, Harezmi Türkçesi eserlerinden yalnızca *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da şu iki örnekte görülür: *helâl ol-* [78v/18]; *vebâl ol-* [78v/19]. Çağatay Türkçesinde ise Oğuzcanın tesiri ile Nevayi dilinde dahi karşılaşılr. Klasik devir öncesi eserlerinden *Lutfi Divanı*'nda *bol-* 608, *ol-* ise 83 defa kullanılmıştır. *Lutfi* ile çağdaş olup Herat'ta veya Herat'a

komşu illerde yazılan eserlerden *Letâfetu'nâme*'de 7 kullanılışını gördüğümüz *ol-* fiili, *Taaşuknâme*'de 115 *bol-* yanında 9 defa, *Mahzenü'l-Esrâr*'da 105 *bol-* yanında 13 defa yer alır. Bu konuda dikkati çeken bir başka husus, Lutfi'nin daha genç çağdaşı Gedâyî divanında *bol-* 464 defa, *ol-* ise 86 defa kullanılmıştır. *ol-*'in Çağataycada kullanılışı Nevayi'ye kadar azalarak devam eder fakat tamamen ortadan kalkmaz (Karaağaç, 1997, s. XXII-XXIII).

2.4.3. Yeterlik Çekiminde *al-* ve *bil-* Yardımcı Fiillerinin Kullanımı

Harezmi Türkçesi ile Çağatay Türkçesini birbirinden ayıran temel özelliklerden bir diğeri yeterlik fiilleridir. Harezmi Türkçesi metinlerinde yeterlik fiili olarak *bil-* ve *u-* yardımcı fiilleri kullanılır. *al-* yardımcı fiili, Harezmi Türkçesi eserleri arasında yalnızca *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da görülür. Çağatay Türkçesinde ise yeterlik fiili *al-*'dir. (bk. Toprak, 2005, s. 196-202; Argunşah, 2017, s. 210). Çağatay Türkçesinin ilk dönem eserlerinde çoğunlukla *bil-* yardımcı fiili kullanılmıştır. Hatta *Sekkâkî Divanı*'nda, Ahmedî'nin *Telli Sazlar Münazarası*'nda, *Taaşukname* ve *Gülistan Tercümesi*'nde yeterlik çekiminde hep *bil-* yardımcı fiili kullanılmıştır. Bu durum, Oğuzcanın Çağatay Türkçesine tesir ettiği birkaç hususiyetten biridir.

	<i>bil-</i>	<i>al-</i>
Lutfî Divanı	8	1
Sekkâkî Divanı	5	Ø
Dehname	Ø	4
Ahmedî Telli Sazlar Münazarası	2	Ø
Taaşukname	2	Ø
Gedâyî Divanı	5	5
Mahzenü'l-Esrâr	8	Ø
Keşfü'l-Hüdâ	14	1
Gülistan Tercümesi	25	Ø

2.4.4. {-Xr} Geniş Zaman Eki / {-mİş} Öğrenilen Geçmiş Zaman Eki + {Am}

ay yüzi vü uzun saçı fikride 'ömr hōş giçer / min bilürem köngül dāğı kim bu ni mäh u sāl irür [555]; ol kuyaş yüzüngdin ayru yangı ay tig bolmuşam / kim qalurgā özge yoktur bir zamān tābım mening; hāk-i pāyı kim anga zülfi tiger köp isterem / ya mini topraq ya rızq-ı perişān tartadur (Lutfî 555, 928, 653) gibi örneklerde karşılaşılan ve Eckmann'ın ifadesiyle (2014, s. 134) Azericeden alınmış fiil şekillerinden biri olan bu çekim, Yusuf Emirî ve Atâyî'nin eserlerinde görülmez. Fakat Lutfî (17), Sekkâkî (1) ve Gedâyî (21)'nin eserlerinde toplam 39 örneğine rastlanır. Bu fiil çekiminin *Gülistan Tercümesi*'nde görülmemesi, *Keşfü'l-Hüdâ*'da ise yalnızca 2 örnekte yer alması, yapının bir ağız unsuru olarak Çağatay yazı diline sızdığını fakat tutarlılık sergilemediğini göstermektedir.

2.4.5. {-A} İstek Eki

Çağatay Türkçesinde umumiyetle iki tip istek çekimi kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi 1. şahısta kullanılan {-A)y}, {-A)yın}, {-A)yIm}; ikincisi ise gelecek zaman çekiminde de kullanılan {-GAy} / {-GA} + şahıs zamiri şeklindedir. Bu kullanılışın dışında Oğuzcadan geçen {-A} istek ekinin Çağatay Türkçesinin klasik devir öncesi eserlerinde kullanıldığı da görülmektedir.

ay qarakçı közli dil-ber eyle bil / cān aya min sin kibi cānānedin (Lutfî 2641); *yüzüng hayālî köngülge tigürdi pervāne / kim ol muhabbet otı içre cān bile yana* (Sekkâkî 455); *niyāzım bu durur kim öz kuluqını / unutup sehl ola yād eyle geh gāh* (Gedâyî 2418); *mining meclisimde gāh ayak başka qoyalar ve gāh baş ayakqa* (Beng ü Çağır 331b); *Diraht, secde kılp yolnu şikāf kıla, butaqları bir haqq yaza yavuş kelip* (Keşfü'l-Hüdâ 210/5); *bizing ebnā'-yı cinsdin mülük*

hıdmetide sözni ok dök rāst ok sözlemegünçe ya dök eğri kıla neciy peydā siyāset kılıçka müstahak bolur (Gülistan Tercümesi 7b/5).

Eski Türkçenin gelecek zaman eki {-gAy} ve {-gA}, Batı Türkçesine {-A} şeklinde ve gelecek zamandan çok istek ifadesiyle geçmiştir. Ek, Batı Türkçesindeki yeni şekil ve ifadesiyle Lutfi tarafından da kullanılmıştır. Lutfi ve çağdaşlarından Nevayi'ye kadar azalarak devam eden bu istek çekimi, Nevayi'den sonra terkedilmiş ve zaten eski şekil ve ifadesiyle devam ettiren Doğu Türkçesi, istek ifadesini Eski Türkçede olduğu gibi {-gAy} ve {-gA} gelecek zaman ekinin bünyesinde sürdürmeyi tercih etmiştir (Karaağaç, 1997, s. XXVI).

2.5. Çağatay Türkçesinin Klasik Devir Öncesi Yazılan Eserlerinde Saha Farkından Kaynaklanan Dil Özellikleri

2.5.1. /-d-/li Yazımların Devam Etmesi

Lutfi, Sekkākî, Atâyî, Ahmedî, Gedâyî, Seyyid Ahmed Mirza gibi sanatçılar, Semerkand-Herat ekolüne mensuptur. Bu sebeple, mebhüs sanatçıların dilinde eski bir yazım özelliği olan /d/ li yazımlar birkaç istisna dışında korunmamıştır. Semerkand ve Herat ekolünün dışında yazılan eserlerde ise /-d-/ sesinin daha çok korunduğu görülmektedir. Mesela *Gülistan Tercümesi*'nde *edgü* 42, *içi* 26, *ıd-* 8, *kağgu* 9, *kağaş* 4, *keğin* 47 kez kullanılırken bu kelimelerin *eygü*, *ıye*, *ıy-*, *kaygu*, *kayaş*, *keyin* şekillerine rastlanmaz. *Gülistan Tercümesi*'nde /-d-/ ~ /-y-/ kullanımı şöyledir:

Gülistan Tercümesi

adırl ~ ayrıl- "bir yerden, bir kimseden, bir şeyden uzaklaşmak"	Ø-2
adırlış- ~ ayrılış- "karşılıklı ayrılmak"	Ø-1
boğ ~ boy "boy, vücut, beden"	Ø-2
edgü ~ ödügü ~ eygü "iyi"	42-3-Ø
edgölüg ~ eygölük "iyilik"	4-1
éđi ~ ıye "sahip; Rab"	26-Ø
ıd- ~ ıy- "göndermek, yollamak"	8-Ø
kağgu ~ kaygu "kaygı, üzüntü"	9-Ø
kağaş ~ kayaş "akraba, hısım"	4-Ø
kağguluğ ~ kayguluğ	1-Ø
kağgusuz ~ kaygusuz "kaygısız, tasasız"	1-Ø
keđ- ~ key- ~ këy- "giymek"	1-6-6
keğgölük ~ keygölük "giymeklik, giyecek"	1-Ø
keğin ~ keyin "sonra"	47-Ø
keğür- ~ keydür- "giydirmek, üstüne geçirmek"	Ø-1
keğim ~ keyim "giyim, giysi"	Ø-1
keğür- ~ keyür- "giydirmek"	Ø-1
koğ- ~ koy- "bırakmak"	4-18
kuğuğ ~ kuyuğ "kuyu"	7-Ø
küdeğü ~ küyegü "güvey, damat"	2-Ø
küdez- ~ küyez- "gözetmek, korumak"	3-Ø
toğ- ~ toy- "doymak"	Ø-1
uğı- ~ uyı- "uyumak"	1-Ø
uğığuçı ~ uyığuçı "uykucu, uyuyan"	Ø-1
uğık ~ uyku "uyku"	Ø-9
uğıkla- ~ uyukla- "uyuklamak"	Ø-4
yadağ ~ yayak "yaya"	1-1
yod- ~ yoy- "yok etmek, silmek, ortadan kaldırmak"	1-Ø
yodsat- ~ yoysat- "yok ettirmek, sildirmek, ortadan kaldırmak"	Ø-1

/-d/ sesinin Çağatay sahasında, XVI. yüzyılın son çeyreğinde yazılmış bazı eserlerde dahi kullanımın sürdüğü görülür. Mesela, *Yakûb-ı Çerhî Tefsiri*'nde (yazılış tarihi: 1585) *edgü*

“iyi, güzel” (4 defa) *Rahman atlıg şıfatı birle gür içinde yalğuzlukda aning edgü iş ve mihribānı turur* [5a/7]; *ma'nāsı ol bolur kim sipās ve sitāyış ya'ni barça edgü ögmeklikler ya'ni yahşı şıfatlar birlen Allāh te'ālāga sezāvār turur* [5b/7]; *ya'ni edgü mihribān bakışlağucu ve esrū yahşı bakışlay turğan turur* [5b/10]; *miskin ve yetimge ve yesirge ve bu bendelerning edgü şıfatları bu kim turur* [108a/15]; **İdi** (5 defa) “Tanrı” *Rahman İdiğa boyun süngan beyt bir cemā'at közi yaşlı* [2b/4]; *Māsivallāhdın unuğan, İdi zikri birle könglin avuğan* [2b/10]; *Öz habibinga va'de itti kim alarğa kıyāmet kün(i)nde 'azāb itküsimén ve İdi yād kıldı* [38b/5]; *İdi te'ālā kıyāmet küninging heybetindin yād kıldı erse ve alarnıg kim kıyāmet küninge inanmay tururlar* [46a/11]; *Ay nürü İdi zikri bile artıladur* [81b/4] **kédin** “sonra” (25 defa) *Anga tağı bergey. Anda kédin haqdın nidā kélgay* [56a/11]; *'azābdın kédin késilgil ve kil butlardın ve kil şirkdın ve kil barça günāhlardın.* [95a/13]; *ve kaçan kökler yarılrsa ve birbirindin ayrılrsa ve pāre pāre bolsa zerre zerre bolsa anda kédin yok bolsa* [114a/10]; *bozun bolğay anda kédin yer titrep yarılğay yétinçi yerge tégrü ve körüngey ve 'azim yéller peydā bolğay* [136a/16] **kuğuk** “kuyu” (2 defa) *andın song tirig anı bir kuğukğa salur érđi ve kuğuknı tofrakğa toldurur érđi* [136b/11] gibi örneklerde /-d-/'li yazımların hâlâ kullanılıyor olması, Karahanlı-Harezmi yazı geleneğine kısmen bağlı kalındığını gösterir.

2.5.2. /-w-/'li Yazımların Devam Etmesi

/w-/'li yazımlar *Gülistan Tercümesi*'nde şu örneklerde görülür: *Meliki, mülükıdın kış künde evindin awka atlandı.* [69b/8], *Könglini helākka koyup hayātıdın nevmid bolmışıda bir pādşāh-zāde, awlayu bu kuğukğa keldi* [66b/10], *Sen ewüing içre şayd kılşayan* [67a/13], *Cihān sanga tar mu boldı érđi kim munung tek yā ewidin nēmerse oğurlar sēn?* [41b/5], *Bu sözni eşitmişing yok mu kim yolda ewe yörip harmaqdın āheste barmağ edgürek dēmişler* [91a/1], *Kaçan düşmān peydā boldı erse uruş peydāsıdın allındağı dostlar, arka ewürdiler.* [17a/11], *Hiç nā-kes önginde nefsing için kol kawuşturma* [58a/4], *Eger kişi sawung dek bir bil[se]ng sēn aytıl...* [110b/13], *Yana tört tayıfeni dört kimesne sewmesler.* [31a/5], *Melik, zāhidni bu hāl üze körüp sewünüp aytur.* [48a/12], *Qayı yerde bulunsa süçüg suw cin ü ins ü tuyür cem' olur* [20a/10], *Bir oğrı sāyılka aytur kim: Uwtanmas mu sēn bir direm için tegme le'imge elig uzatur sēn?* [62b/5], *Bizdin eşitgen sözdin köngülde süz peydā kılmağıl kim bu yawuqda bir oğrı, özini şālihler süreti birle tezyin kılıp ...* [37b/5], *Zihi, yawuz kişiler kim sengni bağlap segni boş koyup tururlar* [70b/12].

2.5.3. Geniş Zaman Çekiminde Kullanılan {-yUr} Eki

Semerikand ve Herat'ta yazılan eserlerde bir örnek dışında tanıklanmayan bu ek, yazıtlardan itibaren kullanılmaktadır: *anta kalmışı yir sayu kop toru ölü yoriyur ertig* (Köl Tigin Güney 9) (Ercilasun, 2016, s. 504). Fakat ekin kullanımı Eski Türkçede diğer geniş zaman eklerine nazaran seyrek. Daha çok Harezmi Türkçesi eserlerinde kullanılmıştır. Ek, Çağatay Türkçesi Dönemi'nde Kıpçakça bir unsur olduğu için kullanımdan düşmüş olmalıdır. Ekin Kıpçakça bir unsur olduğunu, tarihî Türk dili alanında yalnızca Gregoryan Kıpçak Türkçesinde devam etmesi kanıtlamaktadır: *algışlısen, ki olturupsen k'yeropelarda da bahıyirsen tibsizkik'ka ... algışliyirbiz seni da haybat'lıyirbiz ari at'ıñnı seniñ ...* (Alğış Bitigi, 75/11-160/1-2).

Geniş zaman çekiminde kullanılan {-yUr} eki, Çağatay Türkçesinin klasik devir öncesi eserlerinden yalnızca *Keşfü'l-Hüdâ* ve *Gülistan Tercümesi*'nde tanıklanmaktadır. *Gülistan Tercümesi*'nde 41, *Keşfü'l-Hüdâ*'da 4 defa kullanıldığı saptanan ekin yalnızca bu iki eserde

kullanılması, eserlerin yazıldığı saha ile ilgilidir. *anlar malige hasret yéyür sen* (104b/2). *pādšāh ni'meti birle perverde bolğan üçün tileyür men* (23a/3). *sultān miħmānlıqıdın kélip tã'am tileyür sen* (38b/4). *devletide tã'amı fazlasını dostlar birle yéyür sen* (29b/7). (Gülistan Tercümesi). Ekin *Gülistan Tercümesi*'ndeki kullanımı Harezmi Türkçesi eserlerinde olduğu gibidir. Fiil kök veya tabanlarına hem {-r} hem {-yUr} gelebilmektedir:

tilerler ~ tileyürler: *tācirler bizā'at bahāsın tilerler* (36b/2); *taķı dādnu pādšāhdın tileyürler* (22a/4). **yıǵlar ~ yıǵlayur:** *yıǵlar ne dem içre hiç külmes* (54a/1); *ol 'ömride külmes taķı köp yıǵlayur* (108b/8). **menzer ~ menzeyür:** *şāhib-hüner er güherka menzer* (8b/4); *ey ferzend daħl suǵa menzeyür ...* (95a/13). **yér ~ yéyür:** *...tã'am yiyür andın néçeme boldısa...* (35b/2); *... özge ne kađǵu yér ...* (64b/8). **ohşar ~ ohşayur:** *yā yed-i süflā yed-i 'ulyāǵa kaçan ohşar* (101b/13); *körüngler ādemika ohşayur mu* (62a/13).

2.5.4. {-yU} ve {-y} Zarf-Fiil Ekleri

Harezmi ve Çağatay Türkçesi arasındaki saha farklarından biri de {-yU} ve {-y} zarf-fiil ekleridir. Harezmi Türkçesinde yaygın olarak kullanılan {-yU} zarf-fiil eki, Çağatay Türkçesinde kısalarak {-y} şeklini almıştır. Eckmann, {-yU} zarf-fiil ekinin şiirde vezin icabı nadiren kullanıldığını belirtse de *Gülistan Tercümesi*'nde {-y} zarf-fiil eki hiç geçmez. *Keşfü'l-Hüdā*'da ise yalnızca iki örnekte rastlanır: *éşiking tofrakı kadrin tilep mengü suyu tün küm tiley bel cān bérıp tapmay uyalmakdın nihān boldı* [19/3], *barça baş açıp yıǵlay turǵan uçurda* [28/8]. Bu iki eserde ek {-yU} olarak devam etmiştir. *Sekkākī Divanı*'nda {-yU}'lu iki örneğe rastlanır: *körgil maħalnu bolsa yıraǵ korķa titreyü / bu ħasta cānıdın oķı köp midħat u senā* [Sekkākī, 57]. *köngülününg mühresin koydı degā oynayu şeş-derde / daǵı ni naķş kultürgüsi bilmes min felek tāsı* [Sekkākī, 534]. Semerkand ve Herat çevresinde yazılan eserlerde zarf-fiil eki {-yU}'nun kullanımı oldukça azalmış, bunun yerini {-y} almıştır. Fakat bu muhit dışında yazılan eserlerde {-y}'nin nadiren kullanıldığı hatta hiç kullanılmadığı görülür. Bu durum, ekin {-yU} ve {-y} şeklinin iki ayrı ağız özelliği olduğunu gösterir.

2.5.5. *ıda bir-* “Göndermek” Terkibinin *yiber-* Şeklinde Kaynaşması

Eckmann'ın belirttiği hususiyetlerden biri olan *ıda bir-* “göndermek” terkininin *yiber-* şeklinde kaynaşması, Semerkand ve Herat çevresinde yazılan eserler için geçerlidir. *Keşfü'l-Hüdā*'da 10, *Gülistan Tercümesi*'nde 4 defa *ıda bir-* şeklinde yazılan kelime, yalnızca 1 defa *yiber-* şeklinde kaynaşmış hâli görülmektedir.

3. Değerlendirme

Bir yazı dili, oluşma evreleri açısından değerlendirildiğinde dil dışı şartların yazı dilinin oluşma evrelerinde etkin rol oynadığı görülür. Dil dışı şartlar siyasi, ekonomik, coğrafi durumu da içine alan dil ile doğrudan bağlantılı olmamasına rağmen dilin gelişme süreçlerini etkileyen unsurlardır. Bir yazı dilinin oluşabilmesi için o yazı dilini kullanacak olanların siyasi bir birlik içinde kültürel ortaklığa sahip olması gerekir. Kültür merkezlerinin inşası ve devlet adamlarının sanatçıları desteklemesi ile büyük sanatçıların yetişmesi için uygun ortam hazırlanmış olur. Bütün bu etkenler, uzun bir sürecin ardından yazı dilinin itibar kazanmasını ve yüzyıllar boyunca kullanılmasını sağlar. Bu durumu, Türk dili tarihinin her döneminde görmemiz mümkündür. Oğuzlar Anadolu'ya geldiklerinde bir yazı dili kurulabilecek ortam mevcut değildi. Bu sebeple de Anadolu'da en az 200 yıl boyunca Oğuzcaya dayalı bir yazı dili kurulamadı. Beylikler Dönemi'nde yaşanan gelişmelerle birlikte Oğuzcaya dayalı bir yazı dili

inşa edilmeye başladı. Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da diğer beyliklere son vererek siyasi birliği sağlamasının ardından Osmanlı Türkçesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyet sahasında kalan bütün Türklerin yazı dili hâline geldi. Mesela Kırım'da yaşayan Kırım Tatarları konuşma dillerini muhafaza etmekle birlikte yazı dili olarak prestijli Osmanlı Türkçesini kullandılar. Osmanlı Türkçesinin gelişme aşamalarını düşündüğümüzde bütün bu süreç, 400 yıl gibi bir süre zarfını kapsamaktadır.

Çağatay Türkçesi de Oğuzca ile benzer tarihî aşamalardan geçerek bir yazı dili hâlini almıştır. Bu hususta Eraslan'ın görüşleri ehemmiyetlidir: “Çağatay edebî dilinin teşekkülünde müşterek Orta Asya yazı dilinin ve Moğol istilasından sonra mahallî şive karışmalarının büyük ölçüde rolü olmuştur. Bu teşekkülde İslam kültürü ile Fars edebî dilinin tesirini de hesaba katmak gerekir. Çağatay yazı dilinin temelini ve teşekkülünü belli bir sebebe bağlamayı isabetli bulmamaktayız. Edebî dil her şeyden önce kültürle ilgilidir. Bu bakımdan Orta Asya kültür hayatının Çağatay edebî dilinin teşekkülünde önemli bir rol oynadığına inanıyoruz. Yeni kültür merkezlerinde gelişen ve Nevayî ile klasik bir hâl alan Çağatay yazı dilini sadece Uygur kitabet diliyle veya Ahmed-i Yesevî'nin canlı halk diline dayanan hikmet dili ve üslubuyla izah etmek mümkün değildir. Bu edebî dilin oluşmasında Karahanlı Türkçesinin yanında Harezmi ve Altın Orda sahalarındaki Türkçenin rolünü de unutmamak gerekir. Daha ziyade Maverâünnehr'de gelişip Timurular zamanında klasik bir seviyeye ulaşan Çağatay yazı dili birçok Çağatay yazarı ve şairinin gayretleriyle bir hazırlık döneminden sonra oluşmuştur” (Eraslan, 1999, s. 11-12). Çağatay Türkçesinin kökleri Karahanlı yazı diline dayansa da Moğol fütuhâtı, Çağatay ulusunda baş gösteren taht mücadeleleri, yaşanan savaşlar ve göçler Türk yazı dilinin Türkistan sahasında gelişmesini sekteye uğratmıştır. XI. yüzyılda Türk dünyasının kültür merkezi Kâşgar ve çevresi idi. Moğol fütuhâtının ardından Altın Orda Devleti'nin Harezmi ve Deşt-i Kıpçak'taki hâkimiyeti; siyasi, ticari, ekonomik vs. açılardan giderek güçlenmesi, İslamiyet'in Altın Orda Devleti tarafından kabulü, Harezmi ve Altın Orda şehirlerinin Türk dünyasının yeni kültür merkezleri hâline gelmesini sağlamıştır. Bu coğrafyada Karahanlı yazı geleneğine dayalı, fakat bir taraftan da yeni lehçe özelliklerini ihtiva eden Harezmi Türkçesi doğmuştur. Harezmi Türkçesi eserleri, Timur tarih sahnesine çıkmadan (1370) evvel yazılmıştır. Harezmi Türkçesi eserlerinin yazıldığı tarihler şu şekildedir: *Kıyasü'l-Enbiyâ* (1310), *Nehcü'l-Ferâdis* (1358'ten önce), *Mu'ini'l-Mürîd* (1313), *Satırarası Kur'an Tercümeleri Hekimoğlu Nüşhası* (1363), *Meşhed Nüşhası* (1337), *Hüsrev ü Şirin* (1341), *Muhabbetname* (1353)⁵. Çağatay ulusunu siyasi bir birlik altında toplamayı amaçlayan Timur'un yaptığı seferler, Harezmi ve Altın Orda coğrafyasındaki eski kültür merkezlerinin yıkılmasına sebep olmuştur. Timur'un Harezmi ve Deşt-i Kıpçak üzerine yaptığı seferlerin Türk dili açısından neticelerini Harezmi-Altın Orda Türkçesi eserlerinin yazıldığı tarihlerden anlamak mümkündür. Harezmi ve Altın Orda'da yaşanan taht mücadeleleriyle ortaya çıkan karışıklık, 1372'den 1388'e kadar Harezmi'e yapılan beş ve 1391'den 1396'ya kadar Deşt-i Kıpçak'a yapılan üç sefer bölgenin siyasi, ticari ve kültürel vasfını yitirmesine ve neticede eski kültür merkezlerinin yıkılmasına sebep olmuştur.

Timur ve oğlu Şahruh bir taraftan eski kültür merkezlerine yıkım getirirken diğer taraftan Semerkand ve Herat gibi şehirleri tarihin gördüğü en medeni şehirler hâline getirmeyi amaçlamış, bu şehirlere inşa ettirdikleri eğitim, kültür, ticaret vs. amaçlı yapılarla birlikte

⁵ Yazılış tarihleri kesin olarak bilinen eserler. *Mukaddimetü'l-Edeb*, bir sözlük olması hasebiyle yazı dilini temsil etmez. Altın Orda sahası eserleri arasında gösterilen *Miracname*'nin dili, Harezmi Türkçesinden ziyade Çağatay Türkçesidir. Sirâcu'l-Kulûb'un mevcut yazmaları geç döneme aittir.

şehirleri mamur etmişlerdir. Bu sırada Harezm ve Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan sanatçılar ve zanaat erbabı Maverâünnehr ve Horasan'ın merkezi olan Semerkand ve Herat'a getirilmiştir. Timur ve Şahruh Dönemi'nde yaşanan gelişmelerle birlikte, Türk dünyasının kültür merkezi artık Semerkand ve Herat olmuştur. Semerkand ve Herat'ın XV. yüzyıldan itibaren Türk dünyasının yeni kültür merkezleri olması, bu coğrafyada Karahanlı-Harezm yazı diline dayalı fakat aynı zamanda yerel dil özelliklerini ön plana çıkaran yeni bir yazı dilinin doğmasına vesile olmuştur. Nitekim Çağatay Türkçesinin klasik devir öncesi eser veren mühim isimleri ya Semerkand ya da Herat'ta yetişmiş ve hayatlarının büyük bir çoğunluğunu bu şehirlerde geçirmişlerdir. Bu şairlerden Sekkâkî, Semerkand'da; Atâyî, (Belh'te doğmasına rağmen) Semerkand ve Herat'ta; Lutfî, Gedâyî ve Yusuf Emirî Herat'ta yaşayıp eser vermiştir. Kurulan yeni kültür merkezlerinde devlet adamları sanatçıları desteklemiş ve büyük sanatçılar yetişmiştir. Büyük sanatçıların yetişmesi, yazı dilinin saygın hâle gelmesini sağlamış ve Çağatay yazı dili yüzyıllar boyunca Çağatay ulusunun olduğu coğrafyada kullanılmıştır. Nevayî'nin Türkçeyi sonsuz bir tutkuyla savunması, Farsça şiir yazan Türk şairleri eleştirmesi ve Türkçenin edebî dil açısından en az Farsça kadar yetkin olduğunu ve pek çok hususta Farsçadan dahi üstün olduğunu düşünerek eserlerini Türkçe yazması; Timur'un kurduğu devlet kısa ömürlü olmasına hatta Timurluların ardından Türkistan coğrafyasında siyasi birliğin yeniden parçalanmasına rağmen Nevayî Dönemi'nden sonra yetişen sanatçıların Nevayî dili ile yazmayı itibar kabul etmelerini ve Çağatay yazı dilinin yeni yazı dillerinin ortaya çıktığı döneme kadar kullanılmasını sağlamıştır⁶.

4. Sonuç

Semerkand ve Herat'ta gelişme gösteren yazı dili, bir taraftan eski unsurlara bağlı kalmış, diğer taraftan yeni unsurlarla Harezm Türkçesinden farklı bir yapıya kavuşmuştur. Eckmann, Çağatay Türkçesi üzerine hazırladığı makalelerde, kendi ifadesiyle 'Çağatayca'yı Orta Asya İslam-Türk yazı dilinin önceki devirlerinden ayıran başlıca fonetik ve morfoloji hususiyetleri'ni 27 madde hâlinde açıklamıştır. Bizim çalışmamızda Eckmann'ın belirlediği dil

⁶ Çağatay Türkçesi, Timurlular Devletinin yıkılmasının ardından Hindistan'da da bir yazı dili olarak kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinin Hindistan'a uzanan yolculuğu hakkında şunlar söylenebilir: Türklerin Hindistan'ı idaresi altına alması, Gazneliler Devleti (963-1186) Dönemi'ne rastlar. Bugünkü sınırlarla Afganistan / Kâbil'in güneybatısında kalan Gazne şehri Gaznelilerin merkezi konumundaydı. Sebüktegin ile Hindistan'a başlayan akınlar Sultan Mahmud Dönemi'nde devam etti. Sultan Mahmud'un seferlerinden elde ettiği ganimetlerle Gazneli Devleti, devrindeki öteki İslam devletleriyle ölçülemeyecek derecede zenginleşmişti. Ayrıca Sultan Mahmud, meşhur gaza seferiyle Hind ülkesinde yüzyıllarca sürecek olan Türk hâkimiyetinin temelini atmıştı (Merçil, 1989, s. 28). Türkler X. yüzyılın sonlarından itibaren Hindistan'ın kuzey bölgelerini kontrol altına almış olmalarına rağmen bu bölgede Türk dili ve kültürüne dayalı bir edebiyat kurulamadı. Bunun en büyük sebebi, muhakkak ki Hindistan gibi bir coğrafyanın içinde yönetici Türklerin yerel halk karşısında sayıca azlığı idi. Babür İmparatorluğu'nun kurulup fiili olarak Evrenzib Dönemi'ne (1658-1707), kâğıt üstünde ise XIX. yüzyılın ortalarına kadar yaşamasında Timur'un Hindistan seferleri etkili oldu. Babür'ün saltanatından önce atası Timur, Hindistan'ı zapt etti. Timur, ayak bastığı yerlerde kendisinden önce ne varsa yakıp geçti. Bu durumu, Grenard şöyle anlatır: "Timur'un Hindistan seferi, iki asırlık eserleri mahveden, korkunç bir kasırga oldu. Katliamların ardından açlık ve veba geldi; hayvanların onda biri telef oldu. Tarlalar terk edildi. İçtimai teşkilat yıkıldı, siyasi otorite kırıldı" (1992, s. 141). Timur'un Hindistan seferleri, bir taraftan devletin kasasını doldururken diğer taraftan Çağatay Türkçesinin Hindistan'da da bir yazı dili olarak kullanılmasına zemin hazırladı. Babür, anne tarafından Cengiz Han'ın baba tarafından ise Timur'un soyundan geliyordu. Kurduğu imparatorluk ile haleflerine bir yandan büyük Orta Asya fatihi Timur'a, diğer yandan Çağatay Türkleri aracılığıyla Cengiz Han'a kadar uzanan seçkin bir soy mirası bırakmıştı. Babürlü hanedanı, soyunu Timur'a dayandırmakla olağanüstü hükümdarlar ve fatihlerden gelen kusursuz bir meşruiyet iddiasına sahip oldular (Richards, 2021, s. 29). Çağatay ulusunun yazı dili olan Çağatay Türkçesi, Hindistan'da kökenini bir taraftan Cengiz Han'a diğer taraftan Timur'a dayandıran Babür ile kullanılmaya başlandı. Babür, ardında bir imparatorlukla beraber bizzat kendi kaleminden çıkmış başta hatıratı olmak üzere bir divan ve ve bir fıkıh kitabı bıraktı. Çağatay Hanlığı, XIV. yüzyılda yıkılmadan evvel İslamiyet'i kabul etmişti. Babürlüler de geleneksel sünni İslam inancına mensup olarak İngiliz işgaline kadar Hindistan'da hüküm sürdüler.

özellikleri esas alınmış ve her bir özelliğin klasik devir öncesinde yazılan eserlerdeki durumu incelenmiştir. İncelememize göre, Çağatay Türkçesinin klasik devir öncesi eserleri ile Harezmi Türkçesi eserlerinin dilini birbirinden ayıran 10 temel hususiyetten söz etmek mümkündür. Semerkand ve Herat civarında yazılan eserlerde şu özellikler görülmez:

- /d/'li yazımlar birkaç istisna dışında;
- /w/'li yazımlar;
- Bilinen geçmiş zaman 1. çokluk şahıs çekiminde kullanılan {-dXmXz} eki;
- Geniş zaman çekiminde kullanılan {-yUr} eki bir örnek dışında;
- Geniş zamanın olumsuz çekiminde kullanılan {-mAz} eki;
- {-dAçI} ve {-(X)gII} sıfat-fiil ekleri;
- {-mAdIn} zarf-fiil eki;
- {-dI + kişi eki + erse} yapısı bazı istisnalar dışında;
- {-sA + şahıs zamiri} kalıbındaki şart kipi;
- Yeterlik çekiminin {*uma-} ile yapılan olumsuz şekli

Çağatay Türkçesinin klasik devir öncesi eserleri, şu hususlar açısından Harezmi Türkçesine yakındır ve belirtilen hususiyetler, daha çok Nevayi dilinde görülür:

- İkinci hecenin yuvarlak vokalinin tesiriyle ilk hece vokalinin yuvarlaklaşması;
- Sedasızlaşma;
- *éw* ve *éwür-* gibi kelimelerde /éw/ ses öbeğinin /öy/'e dönüşmesi;
- /-p-/ > /-f-/ değişmesi;
- {+AgU} ekinin {+Av} şekline dönüşmesi.

Çağatay Türkçesinin klasik devir öncesi eserlerinin dilinde *ti-* > *di-*; *tég* > *dég*; *tağı* > *dağı* gibi kelimelerde görülen /t-/ > /d-/ değişmesi; *bol-* ve *ol-* yardımcı fiillerinin kullanımı; yeterlik çekiminde *al-* ve *bil-* yardımcı fiillerinin kullanımı tutarlı değildir. *di-*, *dég*, *dağı* ve *ol-* yardımcı fiilin Harezmi Türkçesinde birkaç istisna dışında görülmemesi sebebiyle mebhüs kullanımların Harezmi Türkçesi ile Çağatay Türkçesini birbirinden ayırt edici nitelikte olduğu söylenebilir. Mesela Harezmi Türkçesinde *ol-* yardımcı fiili yalnızca 2 örnekte karşımıza çıkmakta iken Lutfi'de 83, Gedâyî'de 86 defa kullanılmıştır. Bir başka ilginç husus, yeterlik çekiminde klasik devir öncesi eserlerinin *al-* yerine *bil-* yardımcı fiilini daha çok kullanmasıdır. Çağatay Türkçesinin hem klasik öncesi hem de klasik sonrası eserlerinin dili saha farkı açısından değerlendirilmemiştir. Semerkand ve Herat dışında yazılan *Gülistan Tercümesi* ve *Keşfü'l-Hüdâ* bize /d/'li ve /w/'li yazımların devam ettiğini, {-y} zarf-fiil eki yerine {-yU} zarf-fiil ekinin kullanıldığını, {-yUr} geniş zaman ekinin hâlâ kullanılıyor olduğunu, *ıda bir-* terkinin Eckmann'ın belirttiği gibi *yiber-* şekline dönüşmediğini göstermektedir. Bu hususların Semerkand ve Herat civarında yazılan eserlerde tamamlanmış olmasına rağmen bu ekolün dışında hâlâ devam etmesi, saha farkından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple Çağatay Türkçesinin klasik öncesi eserleri değerlendirilirken eserin hangi sahada yazıldığı dikkate

alınmalıdır. Çağatay Türkçesi üzerine oluşan literatürde “Çağatay yazı dilinin Nevayi ile birlikte klasik bir görünüm kazandığı” genel kabul görmektedir. Bu kabulde mebhüs “klasik” ifadesi, bu makaleye mevzu bahis olan dil özelliklerinin standartlaşmasını ifade etmektedir. Çağatay Türkçesinin klasik devir öncesi eserleri, bir taraftan eski dil özelliklerini korurken diğer taraftan Çağatay yazı dilinin temellendiği diyalektin özelliklerini göstermektedir.

Kaynaklar

- Aka, İ. (2005a). Emir Timur ve imar faaliyetleri. *Makaleler*, C. 1. Ankara: Berikan Yayınevi, 9-12.
- Aka, İ. (2005b). XV. yüzyılın ilk yarısında Timurlularda zirai ve ticari faaliyetler. *Makaleler*, C. 1. Ankara: Berikan Yayınevi, 57-70.
- Aka, İ. (2005c). Mirza Şahrüh zamanında (1405-1447) Timurlularda imar faaliyetleri. *Makaleler* C. 1. Ankara: Berikan Yayınevi, 83-98.
- Aka, İ. (2005d). Timurlular Devleti. *Makaleler*, C. 1. Ankara: Berikan Yayınevi, 181-334.
- Aka, İ. (2005e). Timur sadece bir asker mi idi? *Makaleler*, C. 2. Ankara: Berikan Yayınevi, 113-130.
- Aka, İ. (2020). *Timurlular Orta Asya'nın parlak devri*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Akar, A. (2005). *Türk dili tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Akar, A. (2010). Lehçe oluşma ve evreleri bakımından Eski Türkiye Türkçesi. *TÜBAR Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, XXVIII, 15-29.
- Alan Akbıyık, H. (2004). Timurluların bilim ve sanata yaklaşımları ve bazı son dönem sanatkarları. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 30, 151-171.
- Alan, H. (2007). *Bozkırdan cennet bahçesine Timurlular (1360-1506)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Alpay, G. (1973). Yusuf Emiri'nin Beng ü Çağır Adlı münazarası. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 20, 103-125.
- Andican, A. A. (2019). *Emir Timur tarih, siyaset, miras*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. *Yeni Türkiye*, 55, 357-373.
- Argunşah, M. (2017; 2021). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ata, A. (2016). *Çağatay Türkçesinin ilk devresi Harezmi - Altın Ordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Ata, A. (2019). *Rabguzi Kısasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) giriş - metin - dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Canpolat, M. (1995). Çağatay dili ve edebiyatı. *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 769-776.
- Chirli, N. (2005). *Ermeni Kıpçakça dualar kitabı Algış Bitigi*. Haarlem: SOTA Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi.
- Çetin, O. (1998). Horasan. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, 234-241.

- Dağıstanlıoğlu, B. E. (2018). *Hüseyn-i Hârezmî - Keşfü'l-Hüdâ – Doğu Türkçesiyle yazılmış bir Kaside-i Bürde Şerhi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (1958). Çağatay dili hakkında notlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 115-126.
- Eckmann, J. (1960). Küçük Çağatay grameri. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, X, 41-64.
- Eckmann, J. (1971). *The Divan of Gadā'i*. Indiana University Bloomington.
- Eckmann, J. (1988a). Harezmi Türkçesi. Ankara: *Tarihî Türk Şiveleri*, 173-210.
- Eckmann, J. (1988b). Çağatayca. Ankara: *Tarihî Türk Şiveleri*, 211-245.
- Eckmann, J. (2011). *Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar*. (Yayıma Hazırlayan: Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (2012). *Çağatayca el kitabı*. (çev. Günay Karaağaç). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Eraslan, K. (1986a). “Ahmedî Telli sazlar münazarası (Telli Sazlar Atışması).” *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 129-204.
- Eraslan, K. (1986b). XV. yüzyıl Çağatay edebiyatı - Çağatay edebî dilinin ve edebiyatının teşekkülü. *Büyük Türk Klasikleri*, C. III, 59-62.
- Eraslan, K. (1992). Çağatay Şâiri Atayî'nin gazelleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*. 35, 113-164.
- Eraslan, K. (1993). Çağatay edebiyatı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, 168-176.
- Eraslan, K. (1999). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk bengu taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Erdem Uçar, F. M. (2015). *Gedâyî Dîvânı inceleme-metin-dizin-tıpkıbasım*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Ergene, O. (2017). *Sadî – Gülistan Tercümesi (Çev. Sibîcâbî)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Goca, A. A. (2000). *Haydar Tilbe'nin Mahzenü'l-Esrâr Mesnevisi giriş - metin ve tercüme - dizin*. [Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Golubev, G. (2021). *Uluğ Bey*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela) Acâibu'l-Makdûr fî Nevâib-i Timûr*. (2012). (Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- İnan, A. (1992). Çağatay edebiyatı. *Türk dünyası el kitabı*. C. III: Edebiyat. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 80-102.
- Kaçalin, M. S. (2011). *Niyâzi Nevâyi'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar. El-Luğatu'n-Nevâ'iyye ve'l-İstişhâdâtü'l-Cağatâ'iyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Kafalı, M. (2005). *Çağatay hanlığı (1227-1345)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Karaağaç, G. (1997). *Lutfî Divanı giriş-metin-dizin-tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, G. (2010). *Türkçenin ses bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kemaloğlu, İ. (2013). Altın Orda Devleti. *Doğu Avrupa Türk tarihi*. (Ed. Osman Karatay - Serkan Acar). İstanbul: Kitabevi.
- Köktekin, K. (2000). *Seyyid Ahmed Mirza – Taaşşuknâme (inceleme-metin-dizin-tıpkıbasım)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Köktekin, K. (2013). *Yûsuf Emiri Dehnâme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köktekin, K. (2019). *Şeyh-Zâde Atâyî Dîvân*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köprülü, F. (1945). Çağatay edebiyatı. *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, 275-285.
- Macit, E. (2021). *Timurlular (1370-1507)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Merçil, E. (1989). *Gazneliler Devleti tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Nehcü'l-Feradis Uştmahlarning Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*. (2014). Tıpkıbasım ve çeviri: János Eckmann, yayımlayanlar: Semih Tezcan- Hamza Zülfikar, dizin-sözlük: Aysu Ata. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Oruç, C. (2021). *Son Timurlu Hüseyin Baykara (1438-1506)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ölmez, Z. (2007). Çağatay edebiyatı ve Çağatay edebiyatı üzerine araştırmalar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5(9), 173-220.
- Richards, J. F. (2021). *Bâbü'r Türk İmparatorluğu tarih, kültür, teşkilat*. (çev. Yasin Tekin). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Sertkaya, A. (2002). *Seydî Ahmed Mirzâ Ta'aşşuk-nâme (Eleazar Birnbaum Nüshası) giriş - tıpkıbasım - metin - tercüme - dizin - açıklamalar*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Starr, S. F. (2021). *Kayıp aydınlanma Arap fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın altın çağı*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*. (Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Şimşek, Y. (2019). *Harezmi Türkçesi Kur'an tercümesi (Meşhed nüshası [293 No.], giriş - metin - dizin*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şimşek, Y. (2021). Tarihî diyalektoloji araştırmalarında yöntem sorunları: Harezmi Türkçesi ve Kıpçakça. *Orta Türkçe döneminin ilk evresi: Sorunları ve çözüm önerileriyle Harezmi Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 177-203.
- Togan, Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve yakın tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Toparlı, R. Ve Argunşah, M. (2014). *İslâm Mu'înü'l-Mürîd*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toprak, F. (2005). *Harezmi Türkçesinde fiil*. Ankara.

Uslu, R. (1998). Herat. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, 215-218.

Üşenmez, E. (2019). *Mevlâna Yakûb-i Çerhî Çağatay Türkçesi Kur'an tefsiri*. İstanbul: Bilge-Türk.

Yakubovskiy, A. (2021). *Timur ve Timurîler devrinde Semerkand*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Zeki, İ. (2021). *Emir Timur dönemi bilginleri Âlimler, ârifler, tarihçiler, vezirler, kâtipler, şairler, sanatçılar, hekimler*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.

Extended Abstract

Chagatai Turkish was used as a written language on Chagatai nation lands between the late-14th and late-19th centuries, when new written languages emerged in conjunction with Soviet occupation. Discussions such as when Chagatai Turkish started and ended and which centuries it thrived during the history of Turkish language began with Vámbéry's famous 19th century work entitled *Čagataische Sparachstudien*. With Vámbéry's work, the term 'Chagatai' not only implied the language of the Central Asian Islamic Turkish Literature between the 12th-19th centuries, but also as the Turkic dialects of the Central Asia of Vámbéry's time, and especially for the Uzbek language. Turcophiles such as Radloff and Korş have referred to the relics of post-Uighur Central Asian literature using the term 'Chagatai.' While Samoylovich referred to the term 'Chagatai' as the literary language of Central Asia between the 15th-19th centuries, Köprülü used this term for the 13th-19th centuries. It is possible to notice some characteristic features of Khorezm Turkish in works written in Turkestan from the last quarter of the 14th century until 1465, when Nevayi wrote his first work. Therefore, according to Eckmann's classification, the determination of linguistic features differentiating the Khorezm and Chagatai regions in the works representing the first era of Chagatai Turkish will indicate how the transition from Khorezm to Chagatai Turkish took place in the written language.

The bulk of the literature of the study consists of works from Turkestan written between 1370-1465. In addition to works by noteworthy writers of the Samarkand / Herat school, such as Lutfi, Sekkakî, Şeyhzade Atayi, Yusuf Emirî, Ahmedî, Gedâyî, and Seyyid Ahmed Mirza, Sibîcâbî's *Gülistan Tercümesi* (1397-1398) as well as Hüseyin-i Harezmi's *Keşfü'l-Hüda* (1431), were also included in this study. This study is based on the "main phonetic and morphological features that distinguish Chagatai from previous Central Asian Islamic-Turkish written languages" determined by Eckmann.

Developed in Samarkand and Herat, this written language relied on earlier elements on one hand, while it acquired a unique structure from Khorezm Turkish with new elements. Eckmann elaborated upon the "main phonetic and morphological features that distinguish Chagatai Turkish from previous Central Asian Islamic-Turkish written languages" in a total of 27 articles. The language characteristics determined by Eckmann were taken as a basis in our study, whereas the situation of each trait of works written in the pre-Classic period was examined. According to our analysis, it is possible to point out 10 distinctive characteristics between the language found in pre-Classic Chagatai Turkish works and those of Khorezm Turkish. For instance, the following characteristics were not seen in the works written from around Samarkand and Herat:

- Spellings with *d*, (with a few exceptions);
- Spellings with *w*;
- The{-dXmXz} suffix used in the common past tense 1st person plural conjugation;
- The{-yUr}suffix used in the present tense (except for a single example);
- The{-mAz}suffix used in the negative conjugation of the present tense;
- The{-dAçI} and {- (X)gII} adjective-verb suffixes;
- The{-mAdIn} adverb suffix;
- The{-dI + person suffix + erse} (with some exceptions);
- The conditional in the phrase{-sA + personal pronoun};

- The negative form of proficiency conjugation with {*uma-}

The pre-Classic works of Chagatai Turkish closely resemble Khorezm Turkish in terms of the following aspects, whereas the specified characteristics are more specific to the Nevayi language:

- The rounding of the first syllable vocal with the effect of the rounded vocal of the second syllable;
- Quietness;
- The conversion of the *éw* sound phrase to *oy* in words such as *éw* and *éwüir-*;
- The change ‘-p-’ > ‘-f-’;
- The transformation of {+AgU} into {+Av}.

With works written in the pre-Classic Chagatai Turkish language, *ti-* > *di-*; *tég* > *dég*; the change of ‘t-’ > ‘d-’ seen in words such as *takı* > *dağı*; the use of the auxiliary verbs *bol-* and *ol-*; the use of the auxiliary verbs *al-* and *bil-* in the competence conjugation is inconsistent. It can be said that, with the exception of few cases, since the auxiliary verbs *di-*, *dég*, *dağı* and *ol-* are not seen in Khorezm Turkish, the use of *mebhus* distinguishes Khorezm Turkish from Chagatai Turkish. For instance, the auxiliary verb *ol-* appears in only two examples in Khorezm Turkish, while it was used 83 times in *Lutfi* and 86 times in *Gedâyi*. Another intriguing point is that with the competence conjugation, pre-Classic era works incorporated the auxiliary verb *bil-* more than *al-*.

In terms of field differences, the language incorporated in pre-Classic and post-Classic Chagatai Turkish works has yet to be evaluated. In our study, both *Gülistan Tercümesi* and *Keşfü'l-Hüdâ*, which were written outside Samarkand and Herat, indicate that the spellings with *d* and *w* continue, {-yU} adverb suffix is used instead of {-y} adverb suffix, {-yUr} shows that the present tense suffix was still in use, and that the compound *ıda-bir-* had not turned into *yiber-* as Eckmann stated. While these matters were completed in works written in the Samarkand or Herat vicinities, the fact they still prevailed outside of this school is due to the regional difference. Thus, in evaluating pre-Classic Chagatai Turkish works, the region where the work was written also needs to be taken into account.